

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

**TREBALL DE FI DE GRAU
GRAU EN CIÈNCIES POLÍTiques I DE
L'ADMINISTRACIÓ PÚBLICA**

**RITUAL FESTIU, CULTURA I
PODER EN VALÈNCIA**

**LA VINCULACIÓ DE L'ELIT
VALENCIANA I LA FESTA DE
LES FALLES**

Alumne: Carles Vera Gómez

Tutora: Verònica Gisbert Gracia

Departament de la tutora: Sociologia i Antropologia Social

Resum

Des de mitjan segle XX, les Falles de València s'han convertit en un ritual festiu instrumentalitzat per les estructures de poder local per tal de definir una identitat valenciana excloent, reforçar l'estratificació i establir una dominació política. Lluny de ser una festivitat generadora de cohesió social, en les Falles existeix una jerarquia social que s'expressa en el protagonisme dins del ritual i legitima la definició de la cultura pròpia enfront de la cultura d'uns altres. A partir de la teoria d'interacció ritual i conflicte polític de Randall Collins és possible analitzar la vinculació de les elits valencianes i la festivitat de les Falles per a comprendre com s'ha produït la definició de les regles polítiques i l'estructuració social en la societat valenciana durant dècades. Aquesta festivitat ha estat utilitzada per a constituir xarxes clientelars excloents, tot construint una estructura política de tipus neopatrimonialista. Des d'aquesta perspectiva, la ciutat ritual es presenta com un mecanisme de dominació al servei de les elits.

Paraules clau: Falles, elits, València, dominació simbòlica, Collins, identitat

ÍNDIX

<i>1. INTRODUCCIÓ</i>	<i>1</i>
<i>2. METODOLOGÍA</i>	<i>5</i>
<i>3. LES FALLES COM A NEOTRADICIÓ INFLUÏDA PEL FRANQUISME</i>	<i>7</i>
<i>4. LA INSTRUMENTALITZACIÓ DE LES FALLES</i>	<i>12</i>
<i>5. “L’ARISTOCRÀCIA FALLERA”. DOMINACIÓ SIMBÒLICA A LA FESTA DE LES FALLES</i>	<i>19</i>
<i>6. ESTUDI DE LA RELACIÓ ENTRE LES ELITS ECONÒMIQUES, ELITS POLÍTIQUES I EL MÓN DE LES FALLES. UNA INTRODUCCIÓ</i>	<i>25</i>
<i>7. CONCLUSIONS</i>	<i>37</i>
<i>8. BIBLIOGRAFÍA</i>	<i>40</i>

1. INTRODUCCIÓ

Les Falles, una festa amb més de 200 anys d'història, són més que una simple representació de la cultura valenciana, són un element definitori de la seva identitat, i com la resta d'elements de la societat, han evolucionat al llarg del temps. La seva última transformació rellevant fou la protagonitzada pel règim franquista després de la Guerra Civil. Tal com il·lustren nombrosos estudis (Ariño, 1990, 1992a, G.M. Hernández, 1995, 1997, Archilés, 2007a, Flor, 2011, Tortosa, 2018) l'arribada de la democràcia no va comportar un canvi en els símbols i actes principals associats a la festa, que van continuar sota el domini de la dreta política valenciana.

Des de mitjan segle XX, les Falles de València s'han convertit en un ritual festiu instrumentalitzat per les estructures de poder per a definir una identitat local excloent, reforçar l'estratificació i establir una dominació política. Per aquest motiu, les Falles han mantingut un ordre jeràrquic i diferenciador resistent a tota innovació artística i social. Aquesta instrumentalització té diversos vessants i s'estructura a través d'una xarxa clientelista entre l'aristocràcia fallera i la dreta política que sembla haver romàs pràcticament invariable des del franquisme. El món faller està imbuït d'uns valors, identitat o ideologia propis de la tradició refundada i es reivindica com a fonament de la identitat local "autèntica" i diferenciada (Ariño Villarroya, 1992b). Mitjançant un discurs d'apoliticisme i defensa del valencià, el sector més reaccionari de la política valenciana dirigeix les falles sostenint el discurs oficial. Amb la concepció de Randall Collins (2009) s'assenyalarà la relació del ritual d'interacció entès com una base per al conflicte i la dominació social per part de les elits. Des d'aquesta perspectiva teòrica, s'interpretarà suposada la continuïtat de la tradició i el conservadorisme social en les Falles com a producte de la instrumentalització que han patit per tal de portar a terme la reproducció de l'ordre social imperant.

Aquesta investigació s'emmarca en el camp de l'estudi de les elits, amb aspectes propis de la sociologia política i cultura política, en tant que la festa de les Falles és interpretada com un espai en disputa de l'hegemonia cultural i social (Gisbert, V. i Rius-Ulldemolins, J., 2019). L'objectiu general és realitzar una aproximació a l'estudi de les relacions entre l'anomenada aristocràcia fallera i les elits econòmiques i polítiques conservadores

valencianes. En primer lloc, partint d'estudis bibliogràfics i recursos periodístics que analitzen els vincles de les falles i la política, a tall de base de les tesis defensades en aquest treball s'argumenta l'evolució de les Falles com una neotradició, instrumentalitzada durant el segle XX en mans de la dictadura franquista, que va continuar sota el control de la dreta política amb l'arribada de la democràcia. En segon lloc, s'estudia la relació entre les Falles i les elits a partir d'entrevistes en profunditat i un sociograma que representa els actors principals en les relacions que tenen lloc amb l'objecte d'estudi. Darrere d'aquests actors hi ha una recopilació de més de cent noms de figures de l'escena política valenciana, de la cultura i de l'empresa, entre altres. El focus particular d'aquesta investigació està en els actors i la manera en què es relacionen, tractant de comprendre la seva influència sobre la concepció de la festa de les Falles.

El món de les falles ofereix una diversitat de perspectives d'anàlisi, entre estudi sobre la festa com a vincle de cultura i poder, tradició, identitat col·lectiva, dominació simbòlica, estudi de les elits i psicologia social, entre altres. La teoria d'interacció ritual i conflicte polític de Randall Collins permet analitzar la festa com un ritual que genera una energia emocional que legitima als protagonistes d'aquesta, dotant-los d'un capital simbòlic propi, que jerarquitzava i dona influència en funció de l'abast de la mateixa festa. D'acord amb Durkheim, el ritu és una forma de fonamentació de la societat, no només en l'àmbit simbòlic sinó també, com a base de l'intercanvi econòmic i l'estructura política (Gisbert, V., i Rius-Ulldemolins J., 2019). Això ens permet comprendre que la societat no es recolza en una base conscient i racional (Collins 1992). El ritual és un mecanisme que produeix idees carregades de significat social i de força emocional. Com a resultat poden produir l'establiment d'unes categories mentals a partir dels rituals, l'estructura social i de poder que el ritu genera, aquestes es converteixen en una doxa o pensament dominant inconscient i en grau considerable invisible (Gisbert i Rius-Ulldemolins, 2019). El ritual social en l'àmbit festiu seria, per tant, un dels factors infraestructurals que generarien l'estratificació social i la seva legitimació (Collins 1996).

Segons s'ha desenvolupat la investigació, les hipòtesis inicials s'han anat descartant o transformant. La hipòtesi principal és que al si de la festa de les Falles hi ha un nucli que les instrumentalitza en favor d'un sector polític conservador amb qui s'identifica. Per provar aquesta hipòtesi era necessari en primer lloc, demostrar la instrumentalització de la festa en un marc neotradicionalista originat en el franquisme. I en segon lloc, donar

evidències de la relació entre l'aristocràcia fallera de dretes i les elits polítiques i econòmiques. En afirmant que el discurs hegemònic a les falles està imbuït d'uns valors lligats a una ideologia o una identitat propis d'una tradició reinventada i manipulada durant la dictadura i després en democràcia, s'evidencien els interessos creuats de l'anomenada aristocràcia fallera i l'elit política conservadora amb l'objectiu de posicionar la festa a favor seu (Gisbert Gracia, V., Rius-Ulldemolins, J., Hernández i Martí, G. M. (2018).

Una investigació com aquesta, que combina l'estudi de les elits amb la concepció de les Falles com una arena de conflicte pels símbols identitaris de la societat valenciana, s'introdueix en un terreny nou que pràcticament no ha estat estudiat. Per això, no es pretén anar més enllà d'un estudi introductori a la relació de les elits amb les Falles, il·lustrant els punts més importants, i potser, donar peu a futures investigacions que amplien a poc a poc aquest camp d'estudi tan necessari en una societat amb un context polític com la valenciana. L'estructura ambiciosa aborda la qüestió de la instrumentalització de les falles recopilant breument els arguments dels principals estudis en la matèria. Tanmateix, el focus d'aquest treball està en el treball de camp, i no en la revisió bibliogràfica, raó per la qual no hi ha un estudi exhaustiu cap a les fonts primàries. El principal autor, sense cap mena de dubte, és Antoni Ariño Villarroya, qui va iniciar els principals estudis sobre les Falles, la seva evolució, transformació i instrumentalització que van patir al llarg del segle XX. Qualsevol altre estudi consultat rellevant en la matèria es recolza en els seus arguments sobre el concepte de festa i les seves implicacions en les societats modernes. Les parts 2 i 3 del treball consisteixen en una exposició de fets i argumentacions sobre la festa com a neotradició instrumentalitzada primer pel franquisme i després per la dreta política. La part 4 pretén ser una aproximació al concepte d'aristocràcia o elit fallera i explicar com s'estructuren les relacions de poder al si de la festa. És en aquesta part on millor es reflecteixen els dispositius centrals en el control i la legitimació de la identitat local i, en conseqüència, també de l'ordre social. Aquest ordre social té unes arrels ben definides que es remunten als anys de la transició a la democràcia i la manera particular en què es visqueren els esdeveniments. Des d'aleshores existeix tot un braç polític regionalista i anticatalanista en les Falles. El seu discurs, així com la recerca de l'obediència de les bases falleres mitjançant el sistema de premi i càstig, "fueron los ejes sobre los que se articuló una instrumentalización plasmada en la conformación de cierta ideología regionalista de carácter conservador, estrechamente vinculada al mundo

fallero” (Hernández, 2002). Des de l’anomenat *búnquer-barraqueta* fins a les nombroses connexions entre determinades figures del món faller i l’extrema dreta valenciana, es va configurar un marcat caràcter anticatalanista en les Falles. Alguns exemples en són els integrants del Casal Bernat i Baldoví, la influència de la associació del segle XIX Lo Rat Penat (LRP), o la participació de l’expresident de la Interagrupació de Falles, Jesús Hernández Motes i qui era aleshores el seu número dos, Pedro Pons, en l’atac ultra contra la manifestació de l’esquerra valenciana el 9 d’octubre de 2017. Tot açò, com veurem més endavant, demostra que aquests dirigents tenen unes connexions directes amb actes, persones influents i organitzacions de la dreta política, amb prou contacte amb la xarxa que compon l’extrema dreta a la Comunitat Valenciana.

Malgrat aquesta imatge de domini conservador sobre la festa valenciana, les mentalitats progressistes s’han obert pas en les falles. La pluralitat ideològica dels més de 100.000 fallers és un fet indiscutible, és més, a la llum de les dades, les preferències de vot donen una majoria als partits de l’esquerra política sobre la dreta per sobre de la mitjana de la ciutat. Malgrat això, determinades elits falleres conservadores vinculades a les restes del blaverisme han format un bloc d’oposició a qualsevol proposta de canvi del regidor de Cultura Festiva, Pere Fuset (Compromís) des de la seva arribada al càrrec en 2015.

2. METODOLOGÍA

Per abordar l'objecte d'estudi i assolir els objectius proposats, es va optar inicialment per una anàlisi quantitativa a partir de l'enquesta realitzada per l'Ajuntament de València en 2017 a la població enregistrada en el cens faller, seguit d'una anàlisi de discurs en tres fases per al període 2015-2019 (primera legislatura del govern de La Nau) tot seleccionant notes de premsa que vinculen el món faller amb la dreta política i els comunicats dels organismes amb capacitat de presa de decisions a les Falles: La Intergrupació Fallera, la Junta Central Fallera i l'assemblea de presidentes i presidentes. Finalment, però, l'enquesta semblà mancar de la validesa esperada. Malgrat el correcte procediment de treball en la seva realització (per tant era fiable), l'enquesta hauria pogut sofrir un biaix en ser rebutjada per certs sectors de les falles, raó per la qual no s'ha utilitzat en la investigació. Així doncs, es va reestructurar la metodologia prevista per a la investigació, substituint l'anàlisi de discurs i l'anàlisi quantitatiu per l'anàlisi de xarxes, mantenint les entrevistes en profunditat.

L'anàlisi de xarxes s'ha concretat en forma de sociograma, configurant un mapa dels actors principals que intervenen en la relació entre el món faller i les elits polítiques i econòmiques de València, elaborat a partir d'una revisió de fonts periodístiques i d'estudis relacionats amb les elits i les falles. Pel que fa a les entrevistes, per tal d'aprofundir en les relacions que es donen al món faller, s'han realitzat dues entrevistes en profunditat i s'han utilitzat altres cinc (realitzades en el marc de l'informe de falles i gènere de la Universitat de València¹) a personalitats del Partit Popular, el PSPV-PSOE, Compromís, la intergrupació de falles i d'altres sectors de les falles com artistes fallers i falleres de la cort d'honor. També s'han realitzat entrevistes exploratòries amb periodistes, acadèmics i fallers i falleres. La missió de les entrevistes exploratòries consistia en la familiarització amb un objecte d'estudi complex com són les Falles. Per aquesta raó, la investigació ha presentat una dificultat afegida, que no ha estat una altra que iniciar-se l'investigador en un camp completament nou, vinculat a l'evolució de la

¹ Gisbert, V., i Rius-Ulldemolins, J. (dir.) (2018). Informe d'anàlisi de les falles de la ciutat de València des d'una perspectiva de gènere (Informe). Centre d'Estudis sobre la Cultura, el Poder i les Identitats, Universitat de València.

política valenciana en concret, i la societat valenciana en general, com a mínim, en els darrers 50 anys.

L'anàlisi de xarxes ha permès identificar els actors i estructurar les seves relacions. És un mètode molt empíric, que presenta dificultats en un estudi d'elits, tot i que amb qualsevol metodologia es troben problemes en una anàlisi d'elits. En les Falles trobem un col·lectiu que en molts aspectes presenta resistències, dificultant l'obtenció d'informació. En el cas de l'anàlisi de xarxes cal recórrer a molts recursos per a presentar resultats vàlids, car les relacions observables són probablement escasses en comparació a les que tenen lloc veritablement. Investigar la xarxa de vincles i contactes del món de les Falles amb les elits polítiques i econòmiques és un gran repte. Com més s'investigui, més completa serà la fotografia del mapa d'elits. Com ja han expressat alguns autors (Flor, 2011, Gisbert Gracia i Rius-Ulldemolins, 2019), més recerca en aquest camp és necessària. No s'han emprat indicadors relacionals propis, en tant que les fonts d'informació consultades donaven forma per si mateixes a les relacions destacables entre els actors. L'element fonamental que s'ha utilitzat per determinar la relació entre elits ha estat la pertinença a organitzacions voluntàries. La dificultat de l'objecte d'estudi obliga a assumir la relació dels actors col·lectius a partir de la relació dels seus directius o la presència de diversos individus vinculats a una falla. Així doncs, els indicadors que s'han trobat són pertinença al cens faller d'una Falla, pertinença a diverses organitzacions voluntàries vinculades amb les falles i la dreta política i relacions de confiança amb membres d'aquestes organitzacions voluntàries.

3. LES FALLES COM A NEOTRADICIÓ INFLUÏDA PEL FRANQUISME

“Les festes no són eternes i immutables, però mitjançant el dispositiu de la tradició tracten de manifestar-se com si ho foren i generalment dilaten la seva existència al llarg dels segles” (Ariño, 1992: 15).

Les falles al seu origen en el segle XVIII eren una festa marginal al calendari festiu pròpia de les classes populars. Una festivitat del foc dedicada a Sant Josep on es feien fogueres i on aparegueren elements de sàtira mitjançant figures que es cremaven al foc (ninots)². Aquesta festa evolucionà progressivament fins a convertir-se en la festa més important de la ciutat de València i sostenidora dels símbols de la identitat valenciana nascuts en la modernitat. Al seu llarg recorregut, han passat per profundes transformacions. Com a tradició han estat reinventades i instrumentalitzades. Les Falles passen d'una etapa de repressió general a la promoció controlada dels aspectes d'interès per a la burgesia de la ciutat. Cap a finals del segle XIX la festa creix en rellevància, fins al punt que la burgesia deixa de sancionar-la i tracta d'estructurar-la, adaptant-la al seu gust, aquest és el pas de les multes que s'aplicaven a començaments de la segona meitat del segle XIX als premis a les millors falles a finals del mateix segle. Les autoritats decidiren reformar la festa mitjançant els premis: l'estímul dels premis seria l'esperó que, a partir de l'al·licient de la competició, produiria uns monuments estèticament acceptables (Ariño i Gómez i Soler, 2012). Les classes mitjanes foren protagonistes de la primera reforma estètica de la festa, reforçada pels premis que guanyaven les comissions més adinerades. També van introduir les figures dels fallers d'honor i les falleres majors, que van servir de mediació simbòlica per a la participació de les classes benestants com a càrrecs honorífics (Ariño, 1992). Aquestes classes valoraren el canvi estètic en els cadafals i l'aprofitament turístic de la festa.

Al primer terç del segle XX, les Falles acaben desplaçant les festivitats més rellevants de la ciutat de València, com el Corpus Christi, la Fira de Juliol i el Carnaval (Ariño i Soler, 2012). Els motius pels quals les falles substituïren aquestes festivitats tenen relació amb

² La paraula falla està relacionada con el terme foguera. A finals del segle XVIII podien distingir-se dos tipus de falles: Les fogueres satíriques si les simples fogueres. Durant dècades, no serien més que aquesta mena de ritual igni amb un component satíric organitzat de forma irregular pels veïns d'alguns carrers la vespra de Sant Josep (1992, Ariño).

la seva configuració com a espai integrador d'una societat complexa i en contradicció. Precisament per ser un espai de convergència, són un espai de conflicte, quan els seus símbols són instrumentalitzats, també ho és la identitat valenciana. Cal no oblidar que els màxims símbols de la identitat valenciana són compartits amb la festa de les Falles, que són la Senyera i l'himne de l'Exposició³. D'acord amb Ariño, “hi ha un procés d'osmosis entre pràctica fallera i identitat valenciana i és aquesta operació metabolitzant la que converteix les Falles en el símbol sagrat mitjançant el qual s'expressa el culte laic de la modernitat” (Ariño, 1992: 335). No obstant això, les Falles no tenien una funció legitimadora del valencianisme polític, com no la tenen ara. Han estat, segons el període, més unides o en contradicció, com a dos universos simbòlics diferenciats en origen i destí.

A la primera meitat del segle XX, aquest procés guiat per la modernitat i els canvis socials a la ciutat de València suposa una autèntica metamorfosi de la festa, reduint-se la diversitat de manifestacions de falles a la falla monumental, creixent any rere any el nombre de falles plantades i l'especialització de la fabricació de falles, que creixien en dimensions i complexitat material i tècnica, passant de ser un treball directe dels veïns, a l'aparició d'uns professionals especialitzats, els artistes fallers.

L'objecte celebrat a la festa de les falles a l'origen no és altre que Sant Josep, però alhora, i amb una clara rellevància al primer terç del segle XX, el poble valencià se celebra a si mateix, convertint les falles en una gran manifestació de la identitat col·lectiva, en una festa autoreferent, ben nodrida de símbols valencians, himnes i una litúrgia civil llorejada amb les glòries valencianes (Ariño, 1992). D'acord amb Antonio Ariño, qui interpreta les Falles com una forma de religió civil, la festa és un indicador de la dialèctica cultural i de la dialèctica política. Es tracta d'una dimensió social en si mateixa de tot grup humà, “d'acord amb la seva natura paradoxal, es presenta com un moment dialèctic en relació amb l'ordre de lo quotidià i ocupa una posició central en l'estructuració i organització de la vida col·lectiva” (Ariño 1992: 14). Des d'aquesta posició central, es troba en un encreuament en el qual es troben, competeixen i negocien les diferents opcions culturals al si d'una col·lectivitat. És un moment d'acció col·lectiva en què la comunitat es manifesta els seus valors i creences dominants (Ariño, 1992). Les Falles són, per tant, una

³ El que fou un himne a Alfons XIII durant l'Exposició Regional de 1909 s'oficialitzara durant la dictadura de Primo de Rivera i esdevenira Himne "Regional". Seria en 1984 quan un PSPV-PSOE amb majoria absoluta a les Corts Valencianes el tornaria a oficialitzar (Vicent Flor, 2011).

arena de conflicte per l'hegemonia social, política i cultural. La festa s'entén com un producte social que expressa i reflexa alhora els valors i creences, fins i tot interessos del grup o grups que la protagonitzen. És un observatori privilegiat per captar la dinàmica de les relacions socials.

A l'estudi que Ariño realitza sobre les imatges i dites més repetides durant el període investigat a la seva obra "La ciudad ritual" (1992), esgrimeix quatre camps semàntics que descriuen les creences fonamentals al voltant de la identitat fallera, i per extensió, de la identitat valenciana. Aquests són el populisme faller, el valencianisme, tradició i modernitat, fatalisme i hedonisme. Per al propòsit de la present investigació són de particular interès en primer lloc el populisme faller, que apel·la al poble, es malfia de la política, representant als de baix contra els de dalt. En segon lloc el valencianisme, aquest comporta un regionalisme fraternalista que rebutja el centralisme però alhora és contrari a tota forma de secessionisme en l'estat espanyol. En el discurs faller i com a fonament de la identitat valenciana tradicional, Espanya és la pàtria gran, i València la pàtria xicoteta. Espanya i València es presenten coma identitats compartides indissociables. La identitat política valenciana es configura, ja des del segle XIX com un regionalisme polític i un nacionalisme cultural (Ariño, 1992). Precisament en l'afirmació d'aquest nacionalisme cultural apareix la llengua com una realitat diferencial de primer ordre. El valencià ha estat tradicionalment la llengua ritual de la festa fallera, tot i que fins a 1932 que se signaren les Normes de Castelló no hi havia una normalització de la llengua, raó per la qual cada autor emprava el valencià de forma discrecional.

Si bé les falles esclaten en popularitat i notorietat en el primer terç del segle XX com a festa valenciana per excel·lència, especialment entre 1927 i 1936, naixent una vinculació entre ritual faller i identitat ètnica, és després de la guerra civil, en el període de la dictadura, quan la festa adquireix la forma actual, amb tots els actes i institucions que existeixen encara avui dia. Les Falles es converteixen en una litúrgia civil a les mans del règim dictatorial, la seva estètica i festejos, prenen forma com a desplegament d'una ruptura amb el temps i l'espai d'allò que és quotidià, és a dir, entren en l'àmbit d'allò sagrat. Tots els símbols i actes que avui dia han quedat consolidats com a part de la tradició fallera, generen fortes resistències vers qualsevol innovació o canvi. Per citar alguns exemples, la Setmana Fallera, que començà originalment amb la plantà i la cremà, i va incorporar la crida, l'indult del ninot i la cavalcada del ninot. Després s'introduí en

1945 l'acte que fou des del seu inici un èxit, l'ofrena de flors a la Mare de Déu dels Desemparats. En 1976 es va crear la cavalcada regional.

L'ofrena de flors a la Verge dels desemparats ha estat la invenció de major rellevància a les Falles, es convertirà de facto en l'acte central de la festa, i va fer un gir conservador i religiós al ritual festiu que es mantenia fins a l'actualitat (Hernández i Martí 1997). El fet de ser el centre del ritual va oferir beneficis polítics en termes d'estatus polítics, augmentant aquest com més seguidors s'aconsegueix reunir (en particular a l'ofrena assisteixen avui dia més de 100.000 persones). Ben al contrari, els exclosos del ritual i de l'energia emocional compartida que es genera es troben desmoralitzats. Per tant, el ritual és un element central en l'estratificació social (Collins, 2009). Como assenyala Collins, aquest procés es desenvolupa com un procés conflictiu que segmenta i jerarquitzava socialment en delimitar participants o exclosos, organitzadors i espectadors dels rituals (2009). L'èmfasi de la festa fallera no se situa en la competència estètica, que és reprimida, ni en la renovació estilística, que en gran manera no existeix, car és controlada per una elit oligàrquica que copia seccions i premis. La debilitat en la capacitat innovadora de les falles, la seva repetició estètica i temàtica en el fons ens indiquen que el monument faller ha perdut el seu tradicional dinamisme (abans de la reformulació franquista), desplaçant-se el centre de la festa cap als rituals d'interacció com les ofrenes i els cassals, que gasten la major part dels seus recursos en la festa, com les revetlles (Gisbert i Rius-Ulldemolins, 2019).

Un altre aspecte important fou la indumentària, amb la creació de nous ornaments i vestidures específicament falleres que transcendiren l'ofrena de flors i que no guardaven relació amb els vestits tradicionals valencians. En 1954 els membres de Junta Central Fallera incorporaren un vestit masculí de faller que, sense tindre cap relació amb la indumentària del folklore valencià, fou adoptant-se progressivament, fins al punt que en els reglaments vigents és obligatori vestir-ho en els actes oficials. A més a més, aquests vestits exhibeixen les jerarquies organitzatives dintre de la festa.

Com a part de la consolidació d'una nova estètica que constitueix una ruptura amb el fet quotidià i s'erigeix en la seva repetició com a símbol ritual, té un lloc privilegiat l'estètica dels cadafals a partir de 1940. L'artista Regino Mas es converteix en referència i figura d'autoritat en l'estètica de les falles, introduint la que serà el model clàssic de fer falles.

Monumental i barroc. A més a més, en 1954 va fundar el Gremi d'Artistes Fallers, que va presidir durant 20 anys. Front aquesta estètica imperant en tant que reiterada, tota innovació o influència de les tendències artístiques d'avantguarda són rebutjades. Aquests han estat els elements de formalització de la festa que l'han sacralitzat, i avui dia es defensen cegament: "Una vegada consumada la vinculació entre les falles i identitat valenciana, la innovació ha estat percebuda com una amenaça i una posada en qüestió de la identitat assumida. El classicisme estètic opera com a redundància ritual" (Ariño, 1992: 350).

Així fou com les Falles esdevingueren la festa que són actualment. Una festa amb més de dos segles d'història, transformada al llarg del segle XX arran del procés universalment contradictori de la modernitat, primer, i després reformulat pel franquisme durant dècades. És sobre aquesta base que les Falles es convertiran en un instrument de la dreta política primer als anys de la Transició i després al període del llarg govern del Partit Popular a València.

4. LA INSTRUMENTALITZACIÓ DE LES FALLES

“El discurs del supraclasseisme i l’harmonia social, la recerca de la deferència i l’obediència de les bases falleres mitjançant el sistema del premi i el càstig foren els eixos sobre els quals es va articular una instrumentalització plasmada en la conformació de certa ideologia regionalista de caràcter conservador, estretament vinculada al món faller, que tingué eclosió durant l’etapa de la transició a la democràcia”. (Hernández, 2002)

Aquesta part de la investigació està guiada pel treball de Rafa Tortosa Garcia “Les falles i la política: entre el valencianisme i el poder. 2ª part (1962-2018)”, en tant que és un recurs complet per referències i arguments sobre la instrumentalització de les Falles. La Transició en València no comportà la renovació de festivitats i símbols segrestats per la dictadura, aquest fou el cas de les Falles, que estigueren en mans del poder des de l’Ajuntament i la institució de postguerra Junta Central Fallera. Al seu lloc, la dreta política ocupà ràpidament l’espai polític que el valencianisme temperamental oferia, per blindar les seves posicions i acabar amb l’hegemonia que l’esquerra valenciana va sostenir a València ciutat des de 1979 fins al 1991 (any en el qual el Partit Popular guanya les eleccions a la ciutat de València encapçalat per Rita Barberà). Malgrat açò, cal tenir en compte la lògica recíproca entre festa i societat, entre festa i política. Les falles, al capdavant, han estat un mirall de la societat que les ha viscudes, com sempre ho han sigut. Els arguments que s’ofereixen a continuació sobre la instrumentalització de les Falles no han de contemplar-se sense tindre present aquesta realitat de la dimensió social de tota festa.

La festa de les Falles fou exitosament instrumentalitzada pel franquisme, i el valencianisme polític fou malferit i soterrat baix el govern d’un estat central que censurava el valencià i les seves aspiracions d’autonomia i cultura pròpies que tan valuoses eren per a l’imaginari faller (tot i que altres símbols d’aquest imaginari s’avenien molt bé amb la idea d’Espanya). Aquest segrest de la festa durant el franquisme tingué una nova dimensió ideològica i política a partir de la publicació de les obres capital de Joan Fuster. El poder oficial del tardofranquisme va promoure una última maniobra destinada a perpetuar-se a través de la festa fallera, atès que era la de major ressonància en l’àmbit valencià. Potser també per aquest motiu, i aprofitant les pors i incerteses de la transició, no dubtà a agitar el fantasma de la invasió cultura catalanista com a arma per a

dividir la florent consciència nacionalista autòctona i desvirtuar les possibles bases populars de les forces progressistes (Pérez, 2017).

Ariño descriu tres afairs que expressen el caràcter de tabú que van assolir les falles a la segona meitat del segle XX. En 1962, amb la publicació d'un llibre de Joan Fuster on criticava a les falles, la reacció contra fuster per part de les falles i de les institucions municipals de València fou virulenta, i fou la primera reacció anticatalanista del món de les falles. “A les falles de 1963 es va poder comprovar la primera crítica cap a les tesis d'aquell valencianisme basat en la llengua, principalment, però no fou l'única, atès que els polítics seguiran utilitzant el món faller per crear i expandir idees i pensaments amb l'únic objectiu de mantenir-se en el poder” (Tortosa, 2018: 488). Aquest nou nacionalisme valencià, en paraules de Ferran Archilés, “esdevindrà amb la qualitat principal d'oferir una proposta d'adscripció nacional distinta, o en tot cas, que plantejar la necessitat d'una reconsideració de l'encaix i identificació de la identitat valenciana respecte a l'espanyola” (Archilés 2007: 144, citat en Tortosa, 2018: 491). En tant que les falles expressen ritualment allò que Ariño denomina el valencianisme temperamental, s'erigeixen en guardià del temple de la identitat ètnica, el xoc amb el fusterianisme estava garantit⁴, però encara n'hi hagué més.

En 1966 amb motiu d'un article crític amb les falles a Fonorama, una xicoteta revista, es muntà un embolic que acabà amb l'autor, un jove de 21 anys, abandonant la ciutat i la revista demanant disculpes. Ariño escriu:

“Les Falles són la manifestació més acabada (hierofanía) de València i, per tant, són intocables. Els mitjans de comunicació, la Junta Central Fallera, el Gremi d'Artistes Fallers, l'opinió pública i l'Ajuntament, tots d'acord en un mateix sentir, afirmen el principi de la identitat i intangibilitat de Falles i València.” (Ariño, 1992: 357).

⁴ “Ferran Archilés ens afirma que el “nou nacionalisme era antifranquista per definició i va reaccionar contra l'apropiació de la identitat regional que el franquisme va fer a València. En fer això, però, es va allunyar decididament dels seus referents simbòlics (i no només polítics), marcant un tall decisiu entre el valencianisme i la identitat regional que en el període de preguerra no s'havia donat (Archilés 2007a: 518, citat en Tortosa, 2018: 4)”

Un tercer esdeveniment que a més agafà un caire anticatalanista, fou arran de la publicació d'un article provocatiu contra les falles a la revista Ajoblanco, editada a Barcelona. Tot i que els autors eren anònims, es va interpretar que es tractava d'una operació de l'imperialisme català, insultant a les Falles i per tant a València. És en aquest "affaire Ajoblanco" que s'apareix el fantasma català. Aquest fet tindrà continuïtat i serà determinant en la postura militant que prendran les falles en el context de la batalla de València. En tots tres casos, les autoritats oficials de la ciutat (destacat el paper de Ramón Izquierdo, darrer alcalde franquista qui ha estat present en diversos càrrecs municipals inclosa la presidència al capdavant de JCF) operen com a inflamadors del món faller, en una clara maniobra de manipulació de la festa, així doncs, "les falles han sigut un instrument polític a l'abast dels governants, una pràctica política que ha tingut la conseqüència de malvar qualsevol valencianisme emergent, no només polític, sinó social, mediambiental, festiu o cultural" (Tortosa, 2018: 488).

Miguel Tárrega deixa un clar testimoni de la situació política i social de la ciutat de València en relació a les Falles en 1980 que reproduïm a continuació:

"Dentro de las maniobras confusionistas y manipuladores que la derecha del "cap i casal" puso en marcha para contrarrestar la hegemonía absoluta de la izquierda, los falleros, o mejor dicho, la base social que representan los falleros ha jugado un papel importante. Los ideólogos de la gran ceremonia de la confusión se han encontrado con el terreno abonado y con una infraestructura de base ya montada. Ha bastado apelar al sentimiento de "valencianía" y al lema de la "millor terra del món" para encontrar el apoyo de amplios sectores falleros en la caza de "catalanistas" (...). Según varios falleros consultados, "Ramón Izquierdo es el artífice de este ambiente enrarecido que rodea hoy a las fallas" (...). Pero ahora la histeria ya ha llegado a límites increíbles, y va a ser muy difícil frenarla (...). El inefable GAV ha practicado también en este sector la política del topo y ha ido colocando estratégicamente a sus hombres entre las filas falleras. Esta importante minoría es la que azuza al sector "profesionalista", que lo único que quiere es trabajar por las fallas e impulsar la fiesta en todos los órdenes, contra lo que ellos califican de "catalanistas", es decir, contra todos aquellos que buscan una renovación y una democratización de las caducas estructuras falleras (...). Cuarenta años de autoritarismo y manipulación interesada pesan como una losa y eso lo saben perfectamente todos los falleros con ganas de renovación y savia nueva para las fallas. Las presiones a las que se

ven sometidos llevan a muchos a arrojar la toalla” (Miguel Tárrega, Valencia Semanal, 112, Març de 1980, citat en Tortosa, 2018).

Malgrat els projectes alternatius i innovadors – com la comissió de King Kong o les comissions del Camí de Montcada, entre d’altres- que tractaren de trencar l’apropiació i deriva blavera de les falles en una exitosa estratègia de la dreta política en la transició, les falles seguiren sota el mateix discurs. L’esquerra, que havia guanyat la Generalitat i el consistori del cap i casal a les primeres eleccions democràtiques valencianes, va perdre les institucions alhora que va perdre les falles: “ha sido un territorio privilegiado de la derecha durante muchos años y ésta ha impuesto directrices, métodos y falleras mayores. La izquierda social y política ha considerado a las fallas como un “tinglado franquista” sin más y en su estrechez de miras no ha sabido captar ni la importancia de la fiesta ni la razón de sus orígenes”⁶ (Entre el pasado y la renovación Miguel Tárrega, Valencia Semanal, 112, Març de 1980, citat en Tortosa, 2018).

En aquest context la dreta aconseguí apropiar-se de la identitat valenciana. Les falles havien oblidat el seu pluralisme, desaparegut amb el franquisme. La instrumentalització política de la dreta era tan hegemònica, serveixi de prova l’article aparegut a la revista Triunfo citat per Tortosa (2018), recull unes declaracions del president de la JCF sobre el principal afer de les falles durant la dècada dels setanta: “No intervenimos, en absoluto,

⁵ Òbviament no totes les comissions falleres han sigut i són iguals. Menció a banda mereixerien, sense dubte, les comissions que, tot combinant el valencianisme racionalista amb la valenciana temperamental, han aportat una nova visió de la festa i han contribuït, des de la mateixa experiència fallera, a la reconciliació de tots dos identitats i, fins i tot, a una certa transformació del conjunt de la festa. En aquest sentit cal esmentar la Falla Universitària Plaça del Patriarca que aglutinà jòvens universitaris d’inspiració valencianista i, en menor mesura, la Falla Arrancapins i la Comissió de Secció Especial de la Plaça Na Jordana, a banda de la desapareguda Falla King Kong. Els llibrets de les comissions esmentades, amb un ús normatiu del valencià i una renovada manera d’entendre i de divulgar la festa, han sobreviscut a les continuades estratègies de marginació i d’exclusió de les instàncies de l’ortodòxia fallera. El blaverisme, però, bescantarà aquests intents oberturistes. Vegem sinó l’afirmació de Manuel Zarzo contra la que suposem es refereix a la Falla King Kong: «Contra les festes mes populars del Regne, les Falles, es crea una *antifalla* en l’idea de desprestigiar el mon faller» (Recio, 1982b: 10, citat en Tortosa, 2018).

⁶ «La fiesta fallera, apropiándose todo el repertorio simbólico de la identidad valenciana, lo encumbró sobre sus catafalcos, convirtiendo el instrumento de la sátira mordaz en una especie de altar en que se rendía culto a micalets, senyeres, palleteros y otros símbolos colectivos. El pueblo valenciano de carácter festivo se expresaba en las Fallas y *las Fallas devenían una representación culminante de la identidad valenciana*» (Ariño 1990b: VII, citat en Vicent Flor, 2011: 301).

en aconsejar a las fallas en temas de ningún tipo; por tanto, si éstas abordan la crítica del pueblo valenciano, la respuesta es bien clara: el pueblo valenciano quiere ser, como siempre ha sido, independiente de cualquier influencia regionalista que no sea la nuestra”.

Al VII Congreso Faller, que tingué lloc entre 1978 i 1980, la JCF adoptà els símbols identitaris defesos per aquests sectors de la societat. L'article primer, amb la solemnitat d'un text legislatiu, es diu:

“Reconocen las Fallas como única bandera del Reino de Valencia a la tradicional Senyera del Reino de Valencia que lleva el azul junto al asta y las cuatro barras rojas sobre fondo de oro; y como himno, el himno Regional Valenciano compuesto por José Serrano y Maximiliano Thous. Las Fallas declaran preferente para el ámbito fallero la lengua valenciana y en el desarrollo de sus actividades pondrán especial interés en el uso y defensa de nuestra indiscutible y diferenciada personalidad”⁷.

La idea de l'apoliticisme en les falles, que ja estava present en el discurs valencià a principis del segle XX (Ariño, 1992) assumia la instrumentalització conservadora com a essència pròpia, rebutjant tota influència cap a la renovació de la festa o la seva democratització. Així ho descrivia Joan Fuster en 1976:

“No entenc el escrúpul de no polititzar les falles. Si més no polititzades no poden estar! Negar aquesta evidència és pur fariseisme -els uns- o pura ximpleria -els altres-: enfrontar-se amb aquesta politització bàrbara i burocratitzada sempre serà una gestió higiènica.

El que resulta inadmissible, es mire per on es vulga mirar, és que invoquen la independència de l'efervescència popular, quan, de moment, continua estant mediatitzada i dirigida. Es tracta d'una manipulació de les multituds decididament planificada.

El problema, exactament, reitere, no és el de polititzar les falles: és el de despolititzar-les, que deixen de ser una dependència dòcil de l'establishment.

Com despolititzar aquesta política i començar de bell nou? Com tornar a les falles *llur llibertat*, *llur amnistia* -van patir censures letals- i *llur autonomia*? Pense en les falles dels

⁷ Citat per Antoni Ariño (1992: 55).

anys trenta, quan els que les feien -els *artistes*- no esperaven l'almoïna municipal d'un habitatge, ni els escriptors de *llibrets* confiaven en un premi, ni les comissions s'agenollaven davant de cap capitost, ni anaven a missa per obligació ni per devoció. Les falles del 1976 pogueren ser, o pogueren haver sigut, una mòdica ruptura. No ho són— En 1977? (Fuster, 1976, citat en Tortosa, 2018)”.

I de nou en 1978, dos anys després:

“Durant el franquisme, aquesta festa popular va ser dràsticament controlada per la grotesca fauna que va ocupar l'Orxateria Administrativa de la Plaça del *Caudillo*: l'Ajuntament eternament blau. Quan venia a València el general, o un ministre, els regidors de torn -un Lainosa, fins avui- tocava el xiulet, i una multitud ingènua i folklòrica aplaudia d'allò més.

Les falles, avui, són d'extrema dreta: literalment fatxes” (Fuster, 1978, citat en Tortosa, 2018).

Com s'ha demostrat, les falles sempre han estat instrumentalitzades per la política, ha estat un poderós recurs per apuntalar l'adquisició del poder i el seu manteniment. Primer foren poc menys que refundades pel franquisme, a partir d'aquesta base, es vestí la pell del blaverisme a partir dels anys de la Transició, i finalment, una vegada passat l'auge d'aquesta ideologia, romangué impregnada en la dreta política, aquest seria el període de 1991 a 2015 en la ciutat de València. En realitat continua més enllà de 2015, però el canvi de govern ha estat una oportunitat per a l'aperturisme de la festa i la seva evolució. En aquest període les Falles han tornat a batejar com un camp de batalla per al domini d'una concepció de la identitat valenciana.

Els debats centrals que tingueren lloc al món de les falles als anys dels governs del PSPV guarden un paral·lelisme significatiu amb els mateixos durant primer govern de la Nau (2015-2019). Alguns d'aquests debats al si de la festa major del cap i casal són la politització de la festa, la qüestió lingüística (com ja s'ha fet esmena), l'autonomia de la JCF, la renovació de la festa i la seva democratització en múltiples aspectes, des de la fallera major als reglaments, passant per infinitat de detalls de protocols, premis i subvencions, tacades per una tradició torta i esbiaixada represa per la dreta política durant més de vint anys en el poder. Ja des del començament de la Transició s'ataüllava des de

l'Ajuntament una percepció de la governabilitat de les falles com a problemàtica. Ja a les acaballes dels anys 70 es parlava de democratitzar les falles:

“Hay que democratizar las fallas, y los falleros con espíritu democrático deberían unirse y debatir el mejor modo de quitarse de encima una herencia franquista que nos atenaza” (Adiós, fallas franquistas, adiós”, R. Ventura Melià, Valencia Semanal, 4 de Març de 1979, citat en Tortosa, 2018). És, en efecte, un discurs que no s'ha sentit a València fins a l'any 2015.

5. “L’ARISTOCRÀCIA FALLERA”. DOMINACIÓ SIMBÒLICA A LA FESTA DE LES FALLES

Com hem vist fins ara, les Falles són un exemple clar de la intensa relació entre festivitat, tradició i hegemonia social i política. La concepció d’aquesta festa com a tradició, juntament amb la seva vinculació amb el valencianisme temperamental, comporta la legitimació i conservació d’hegemonies polítiques, així com una concepció de vida que encara avui dia afavoreix la reproducció de rols de gènere sexistes i discriminatoris. De fet, tal com demostrarà l’anàlisi de les elits vinculades, els grups dirigents són quasi exclusivament masculins, llevat de contades excepcions. El grup privilegiat en les posicions de la festa té un caràcter tancat, delimitant el capital social que genera la festa. Aquest capital expressat en estructures fixes permet reproducció de conductes que entrebanquen la transformació de la cultura en una arena oberta a la participació inclusiva i diversa (Gisbert Gracia, V., Rius-Ulldemolins, J., Hernández i Martí, G. M., 2018).

Pel que fa a l’aplicació del concepte d’elit a les falles, cal deixar a banda la noció substancialista pròpia d’autors elitistes clàssics com Pareto o Michels, en favor de la noció relacional d’elit. D’acord amb Sartori, existeix un “ús neutre” del concepte d’elit, segons el qual és el pur fet de mantenir el poder i d’estar en la posició de comandament allò que qualifica a una elit política, perquè l’elit és tan sols una situació de qui mana, és trobar-se en posició hegemònica (Ferrando Badía, 1976). Així doncs, contràriament a la definició irreductible de posicions massa-elit de la noció substancialista de l’elit, la noció relacional entén l’elit com una posició social, com un conjunt de relacions dins d’un marc que és l’estructura social. L’elit existeix, doncs, en virtut i funció d’aqueixa estructura, i no gràcies a les seves propietats inherents (Ferrando Badía, 1976). L’estudi de les elits societàries té un marc molt ampli i complex, per contra, investigar els grups primaris és molt més accessible, permetent una anàlisi molt més exhaustiu. Com diu Badía: “las élites no existen nunca “en sí”, sino dentro de un marco social. Por consiguiente, el concepto mismo es relativo y multívoco. Habrá tantos géneros de elites como marcos sociales podamos definir” (Ferrando Badía, 1976). La identificació de les elits dins d’un món tan divers i complex com són les Falles, s’ha basat en la capacitat dels actors d’influenciar sobre la festa o les decisions que es prenen. Tal com les descriu el regidor de Festes, Pere Fuset:

“(…) en esta festa hi ha unes 40, 50, si vols 60 persones, que moltes d’elles viuen de fet de la festa de les falles, que són els que copen tots els discursos en totes les tertúlies, són els que escriuen, els que publiquen la opinió (...). Són els que acostumen a triar les falleres majors, són els que acostumen a triar, a ser membres dominants en el jurat de les falles, i per tant a repartir els premis. Són els que marquen el discurs hegemònic a la festa de les falles”.

“(…) són de tot, són presidents de falla, presidents d’agrupació, comentaristes... Per... són, digam són una elit, val? per dir, per diversos posicionaments que la festa de les falles, que estan molt ben ubicats per a marcar discurs, i són per tant els que diuen allò que és correcte i allò que no és correcte al món de la festa”.

“Aquesta aristocràcia fallera no té un component de poder econòmic o polític, el seu estatus té sentit només a partir de la festa: “Al final estem parlant de personatges d’un nivell més baix, que troben en la festa de les falles possiblement un espai de reconeixement que en altres àmbits de la seua vida igual no troben” (E5).

Així i tot hi ha un biaix en el sector del treball. En una festa com les Falles, les dimensions de treball i festa es desdibuixen en l’anomenat calendari faller. Per aquest motiu, entre les persones amb una flexibilitat d’horari pel seu treball sorgeix el faller dedicat a la festa com a figura especialitzada. Aquest fet suposa d’entrada que el perfil d’aquestes persones no sigui el d’assalariat, sinó ben bé d’autònom o xicotet empresari. Tanmateix, l’organització davant aquestes dimensions no és casual ni exclusiva, sinó que correspon a les relacions de poder que es donen al si del grup. Aquest punt, evidència la desigualtat que encara impera a les falles, privant el camí de les dones cap a primers llocs de responsabilitat en les directives de comissió o en els comitès més rellevants.

D’acord amb Collins (2009), el ritual és un element central en l’estratificació social. L’elit fallera, amb una lògica pròpia, gaudeix del seu propi capital simbòlic, les elits polítiques conservadores han estat hàbils per tal d’alinejar-se i establir relacions clientelars amb els sectors dominants a la festa. Tot i que la concepció identitària i política és propera, el PP s’hagué d’adaptar i negociar amb les Falles, car les falles tenen una lògica de poder pròpia, clarament jerarquitzada i dominada pels sectors més conservadors, i on el patrimonialisme i l’ús del valencià de les normes del Puig són part del ritual. Des del

mateix PP hagueren de treballar-se el terreny, en diverses ocasions contra la influència del cassal Bernat i Baldoví.

“El mundo fallero tiene mucha singularidad, pero por esto. Porque se siente como diciendo: “Tío, tu, tu obligación es ayudarme, el que esté de presidente. Pero no me organices la fiesta que yo ya te diré como la quiero. Que bastante me tengo que tragar con que me vengas con una ordenanza, que me vengas con tal, que me, sí, pero vale venga la asumo. Tengo que cumplirla porque son normas, pues por la seguridad y tal. Pero hasta eso les sabe mal, y eso que han conseguido el fallero ir entendiendo que no son un islote de excepcionalidad dentro de la fiesta. Que tienen que cumplir las normas. Esa fue otra batalla que me costó dios y ayuda” (E1).

“Entonces, yo creo que las fallas necesitaron, pues eso, necesitaron muchos aspectos y luego sobre todo diálogo. El fallero necesita a fin de cuentas no te voy a decir sentirse importante, pero sí que no olvides una cuestión, el fallero es muy patrimonialista. ¿Qué estoy queriendo decir? Pues que el fallero tiene el convencimiento y por desgracia o por suerte es así, de que él hace la fiesta. La paga, la paga. La mantiene durante el año, ¿cómo no se va a sentir patrimonialista oiga?” (E1).

“Jo crec que la època del Partit Popular, Alfonso Grau va sentar les bases de... eixa red clientelar, podem anomenar-la de xarxa de... de contactes o d'amics, o de buscar simplement la tranquil·litat per a contentar a tot el món. I que va fer forts, més forts als seus. I això, Bueno, pos durant molts anys Felix va continuar així i també ho va fer Paco Lledó... Dinc dels propis problemes que tenien, eh? De fet Felix Crespo quan se'n va anar de regidor de festes va dir que el principal problema de les Falles estava en la pròpia JCF. Vull dir per què? Perquè els fallers, en essència, som molt intens” (E6)

Aquesta consideració dels fallers com intensos, està relacionada amb el sentiment de patrimonialisme i la força de la sacralització d'uns símbols (símbols que recordem són els més representatius de la identitat valenciana dominant, tot haver estat modificada la senyera i l'himne ser modern). Les Falles, com a ritu tradicional generen una energia emocional mitjançant que crea o reforça un pensament dominant fruit de l'estructuració de la percepció i la classificació dels individus que hi participen (Gisbert i Rius-Ulldemolins, 2019). L'estratificació que fonamenten els rituals de poder genera una

dinàmica en la qual unes classes donen les ordres, altres formen part de cadenes i institucions on es desenvolupen aquestes ordres, i altres es limiten a complir-les.

L'exercici del poder i la visibilitat en la festa de les Falles constitueix grups d'estatus definits en el ritual amb una lògica interna i externa. Pel que fa a la lògica interna, l'exemplifica el fet que les assemblees de presidents tenien lloc al ple de l'ajuntament de València fins fa ben poc, o el poder de representació de la intergrupació de falles, amb un lideratge amb un marcat caràcter ideològic. La lògica externa s'evidencià durant anys en les posicions privilegiades al balcó de l'ajuntament (d'accés restringit fins al canvi de govern en 2015), la cremà de la plaça de l'ajuntament, l'ofrena de la mare de déu o la forta vinculació dels càrrecs polítics (no oblidem que la presidència de la JCF és compartida amb l'alcaldia de València) amb els actes principals de la festa, etc.

Per tant, d'una banda està la lògica del món faller, amb un capital simbòlic legitimador per als afavorits en la festa, i d'altra banda les relacions amb l'elit política conservadora, en benefici mutu i amb valors compartits, que permeten identificar a la dreta política amb lo valencià. Les elits econòmiques semblen participar d'aquesta dinàmica intercanviant recursos econòmics per posicions centrals en el ritual. Lluny de censurar-se, l'aportació econòmica generosa al món de les falles és ben vista i recompensada simbòlicament. Tant és així que durant els anys en què el constructor Armiñana finançà la comissió de nova creació (l'any 2003) de Nou Campanar, que va rebre 7 grans premis, en una dècada hegemònica, tot introduint un model de falla d'elevat cost econòmic i grans dimensions que contravenia la lògica urbana de les falles. La glòria d'aquesta comissió arribà amb la crisi econòmica. En general, les elits econòmiques es relacionen amb la festa amb lligams ben bé personals, de tipus identitari i ideològic, fruit del sistema de valors coherent que les falles formen amb la religió i "lo valencià" (que alguna vegada s'ha anomenat *regionalismo bien entendido*):

“Yo creo que al final lo que tanto nos llena al valenciano es que es una fiesta muy sentimental. Totalmente sentimental. Toca mucho la religión, toca mucho nuestra Mare de Déu, toca muchísimo tradiciones muy antiguas, y al final pues lo llevamos muy clavado de familia en familia, las familias digamos que lo vas inculcando y creo que es algo muy bonito y que tenemos que saber mantener, por la grandeza que tiene” (E4).

Aquestes relacions de poder al si de la festa s'expressen a tota la ciutat durant la setmana fallera en l'ocupació de l'espai. Es produeix una situació de conflicte entre el veí faller i el veí no faller. Els no fallers queden en una situació d'exclusió o indefensió dels seus interessos davant l'organització de la festa que reivindica el carrer com el seu espai, i en el cas de les falles és una invasió més radical per la qüestió del soroll i la degradació de certes zones de la ciutat. Les falles són a aquest nivell, un clar espai de conflicte. I en aquest espai, els fallers gaudeixen d'un capital simbòlic que comporta una asimetria de poder. Al final els veïns no fallers només poden abandonar la ciutat en falles o reduir-se al silenci. A l'interior de la festa la censura i rebuig als dissidents és contundent. Per a un/a president/a de falla pot suposar la marginació, per a un/a artista faller/a, encara més, pot significar la pèrdua de premis i treballs en una espiral que es retroalimenta, fent perillar els mitjans de vida dels professionals que s'hi exposen.

“Hi ha hagut elements molt preocupants, no? De tertúlies en les quals gent que ha defensat la meua gestió ha sigut expulsada, gent que, que ha tingut por, que ha vingut a dir-me, mira estic en tu però no puc dir-ho en públic perquè sinó els altres me van a marginar” (E5).

“Per no ser una persona, callada, reservada, jo he soltat sempre lo que m'ha ixit per la boca. Entonces eso m'ha creat molts enemics sobretot políticament parlant. Defensor de la unitat de la llengua, d'escriure en normatiu, doncs tot açò en les falles és casi una, una quimera, per no dir una cosa molt perillosa. Aleshores m'han boicotejat falles bones que podia haver contractat per qualitat de treball no m'han vingut a buscar perquè clar, lògicament pense de manera diferent. Són de dretes, parlen un valencià socarrò. Entonces, jo sóc l'enemic a batre. I si ixen de jurat pos me follen les falles. Això m'ha passat, o sea no una vegà ni dos per escriure nosaltres m'han fotut un premi” (E3).

Les entitats falleres, actors principals de la festa, han mantingut durant dècades unes relacions clientelars intenses mitjançant subvencions i altres mecanismes de favors.

“Fins que no vaig arribar jo moltes de les subvencions no tenien ni tan sols bases. Eres subvencions nominatives que se donaven a dit i... Bueno, sense parlar dels contractes menors, de com se donaven i a qui se donaven, no? Eh... però no només és això, al final hi ha... la corrupció de vegades és molt més cutre, arriba a cosetes com ficar-te a tu de

jurat, o garantir que X persona tinga opcions d'eixir en la cort d'honor, o tindre entrades per a determinat acte, o tal. L'escala de favors al final és molt diversa. (...) I al final els beneficiaris, són eixes 50 o 60 persones que no són representatives de la festa de les falles però si que marquen el discurs del que ha de ser la festa de les falles” (E5).

A canvi d'aquestes prebendes, l'Ajuntament de València va reforçar la seva legitimitat simbòlica identificant-se amb les Falles ben a prop. El control institucional de la festa ha estat sempre encapçalat per la Junta Central Fallera. La JCF és un organisme autònom municipal presidit pel regidor de Cultura Festiva i per l'alcalde de la ciutat. Constituïda en 1939 pel règim franquista per controlar la festa, ha estat instrumentalitzant la festa sota la influència dels sectors polítics més conservadors (Hernàndez, 2011, en Gisbert Gracia, V., Rius-Ulldemolins, J., Hernàndez i Martí, G. M., 2018).

L'evolució de la JCF ha estat marcada per la influència del blaverisme: Per tal de demostrar la solidesa del poder, va estar blindat amb la celebració del V Congrés General Faller, en el qual es van aprovar propostes que asseguraren, encara més, el control de la festa fallera, amb el desig de salvaguardar l'ortodòxia fallera, identificant-la amb la suposada defensa de l'essència d'un valencianisme de caràcter regionalista, oposat als nacionalismes i especialment al catalanisme (Tortosa, 2018). Aquesta postura fou reforçada per figures del règim que defensaren el regionalisme blaver, com l'alcalde franquista Ramón Izquierdo i el president de la JCF Pascual Lainosa i mà dreta d'aquest. Lainosa, segons Juan Carlos Colomer, fou qui “va agitar el món faller, tot aprofitant la xarxa de relacions interpersonals, fins al punt de construir dins dels casals de falla la primera organització de masses anticatalanista” (Colomer 1988: 192, citat en Tortosa, 2018). Aquest serà l'origen del búnquer-barraquetas.

⁸ “Aquesta denominació seria explicada de manera nítida per l'exdirector de *Las Provincias* Francisco Pérez Puche al llibre *Fallas en su tinta* (Prometeo, 1978). «Després, és clar, vindrà el temps de les defenses i les resistències. Per a aquest temps s'inventarà un terme específic i definitori: el búnquer. I en l'esfera local, una variant afortunada vindrà a definir aquesta estructura que integren conjuntament homes de l'Ajuntament i de la Junta Central Fallera aferrats al passat perquè res canvie: el búnquer-barraqueta» (Pérez, 2019).

6. ESTUDI DE LA RELACIÓ ENTRE LES ELITS ECONÒMIQUES, ELITS POLÍTIQUES I EL MÓN DE LES FALLES. UNA INTRODUCCIÓ

A continuació s'exposa una primera aproximació a l'estructura del mapa d'actors que intervenen en les falles amb influència de la dreta política en forma de sociograma (figura 1). En aquest mapa s'ha identificat la relació amb el concepte de dreta política a partir de la participació de personalitats vinculades a posicions del blaverisme, que tant caracteritza el regionalisme conservador valencià, en posicions rellevants en les organitzacions esmentades. La consideració general dels actors que apareixen en el mapa es basa en el discurs, els vincles o accions públiques dels seus directius o una part significativa dels seus membres. Així doncs, aquest sociograma representa les relacions de més de 100 individus a partir d'una recerca en recursos periodístics, publicacions acadèmiques i entrevistes que ha permès una recopilació suficient d'informació. No obstant això, la profunditat de l'anàlisi és insuficient per poder oferir un mapa d'actors complet, raó per la qual s'ha optat per un model senzill a manera d'introducció a una qüestió que avui dia manca d'una investigació en profunditat⁹.

D'acord amb l'estructura del mapa, en la part superior es situen els mitjans de comunicació més rellevants, segons la seva relació amb les falles i la dreta política. Els mitjans de comunicació fallers no s'han especificat en tant que són molt nombrosos, poc rellevants individualment, la pràctica totalitat d'ells ocuparia el mateix lloc en l'estructura. Alguns d'aquests mitjans són la revista Actualidad Fallera, Onda Fallera o Cronista Faller (els dos últims han estat creats per Pepe Herrero, fundador de la plataforma blavera Mi Tierra CV, vinculat amb l'extrema dreta). Els mitjans de comunicació relacionats amb les falles, per norma general, són difusors i reproductors del discurs hegemònic a les falles. Moltes de les persones darrere d'aquests mitjans estan vinculades tant a les falles com a la dreta política, com és el cas de José Luis Vaello, secretari de JCF durant la darrera etapa del PP, en contacte regularment amb els fallers Fernando Majón, Pedro Rubio i Julio Torrà, aquest últim va ser gerent de Nou Campanar

⁹ Com bé va dir Vicent Flor: "Des d'ací anime a sociòlegs, a economistes, a politòlegs, a historiadors, a psicòlegs, a antropòlegs, a juristes, a tots i a totes, a continuar treballant, cadascú des del seu lloc, perquè ells tinguen cada dia més difícil de prendre'ns el pèl. Potser sóc un ingenu, però jo sí que crec que el coneixement ens farà més lliures". Vicent Flor, parlament en la presentació en el Col·legi Major Rector Peset, 16 de juny de 2011. En línia (28/05/2019): <https://novesgloriesaespanya.blogspot.com/2011/07/parlament-de-vicent-flor-en-la.html>

al període de Juan Armiñana (Pérez, 2018). També cal destacar a Julián Carabantes i Jaime Bronchud. Carabantes és expresident de la Falla Beteró, conductor d'un programa de ràdio sobre falles en una emissora Federico Jiménez Losantos i que ha tingut enfrontaments directes amb el regidor de festes Pere Fuset. Bronchud, al seu torn és regidor del PP a Mislata, president de la Falla Noscarmientas, i presenta el programa Parlem de festa a Levante TV, amb notable influència, i motiu pel qual aquest canal figura en el mapa d'actors. Una altra figura destacable contrària a l'actual regidor de festes és Miguel Guillot, empresari i president de l'Agrupació Seu-Xerea-El Mercat.

Les entitats culturals constitueixen un mosaic molt ample format per associacions culturals irrellevants vinculades als ideals regionalistes. Així doncs, s'han seleccionat només les més importants (LRP i RACV) i les més representatives del seu tipus. El Cercle d'opinió Bunyol d'Or i Brillants¹⁰, per exemple, és una entitat modesta, amb certa influència en els sectors conservadors fallers, i compta entre les seues files amb personalitats de la ultradreta, també n'és membre l'actual secretari de JCF, Ramón Estellés. El Casal Bernat i Baldoví és considerat com el principal nucli del blaverisme a les Falles, juntament amb la Interagrupació són els dos actors principals d'oposició a Pere Fuset. Enrique Almero, president de l'Agrupació del Mercat de Jesús i de la Falla Tres Forques-Cuenca-Pérez Galdós és la principal connexió entre aquestes dues entitats. Altres persones vinculades al Casal Bernat i Baldoví són Sofía Parra, expresidenta de la Falla Sant Vicent de Paül-Diputada Clara Campoamor i actualment a Pedro Cabanes-Comte Lumiares, Nelo Pinyol, Daniel Sánchez Parejo, Miquel García Maldonado, president de la Falla Fray Pedro Vives-Bilbao-Maximiliano Thous i dirigent de Gent en Positiu (partit blaver), Óscar Rueda, Vicepresident quart de Lo Rat Penat i connexió més clara entre aquesta entitat i el Casal Bernat i Baldoví, i Vicente González Lizondo, empresari i el polític anticatalanista més influent dels darrers trenta anys. Fundador, president provincial de València i finalment president nacional d'UV. Regidor de l'Ajuntament de València des de 1983 fins a 1994 (en aquesta última legislatura com a primer tinent

¹⁰ "Les Falles van coronar el dictador Franco amb el màxim reconeixement que s'atorga per part de la festivitat: el bunyol de brillants. Un premi que, fins al moment, no existia. No debades, va inventar-se per glorificar el colpista vencedor de la Guerra Civil espanyola. Un guardó del món faller que restaria intacte fins a l'any 2015. La llei de Memòria Històrica impulsada per l'executiu socialista de José Luis Rodríguez Zapatero va eliminar aquesta connotació franquista que encara arrossegaven les Falles" (Pérez, 2019).

d'alcalde) on concentraria, entre d'altres, el càrrec de President de la JCF, entre altres figures de la dreta política valenciana.

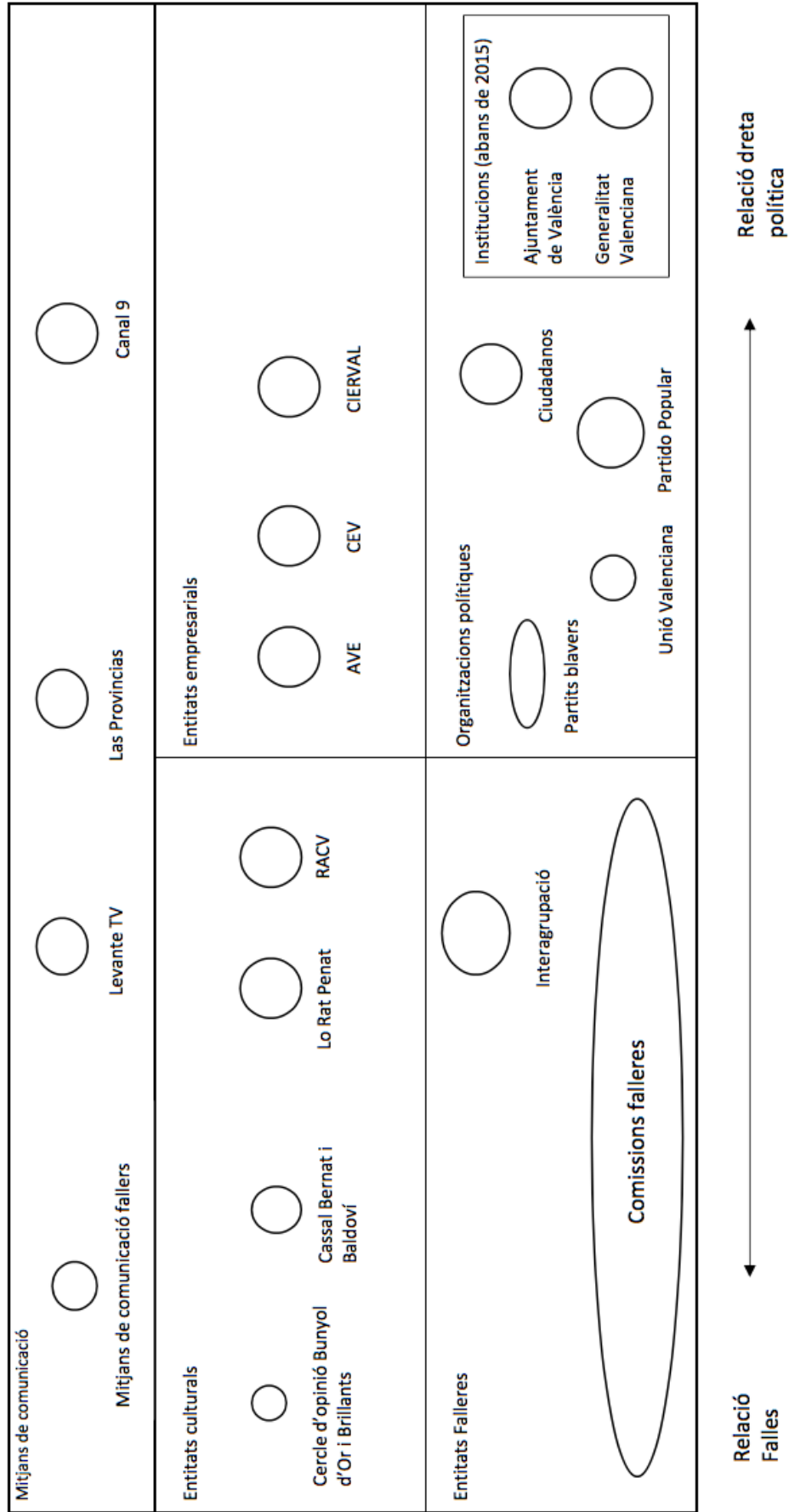
Lo Rat Penat és una entitat decimonònica que defensa el secessionisme lingüístic, estretament lligada a les falles amb esdeveniments com els Jocs Florals. La Real Acadèmia de la Cultura Valenciana (RACV) és una institució que va defensar durant dècades les normes secessionistes del Puig contràriament als posicionaments científics dels filòlegs alineada amb les posicions de la dreta política¹¹. Amb una vinculació menys estreta amb les Falles que LRP, és una entitat que compta amb diverses personalitats amb vincles amb les falles i la dreta política, un clar exemple és l'exalcaldessa històrica de València, Rita Barberà Noia, qui va ser vicepresidenta d'honor de la RACV. Entre els acadèmics de Número de la RACV es troben María José Alcón Miquel, exregidora de cultura pel PP, ocupava el càrrec de representant de l'Ajuntament a la RACV i José Luis Manglano de Mas, rector de la Universidad Cardenal Herrera-CEU. Un altre càrrec del PP vinculat a la RACV és Alfonso Grau, expresident de JCF, després fou també representant de l'Ajuntament a la RACV. Alfonso Rus Terol no només va ser president provincial de València pel PP, també fou president d'Honor de la RACV.

El grau de vinculació de les entitats empresarials amb les falles i la dreta política és complex, en aquest estudi només és possible assumir les relacions d'alguns directius, com Boluda Crespo, amb influència en els cinc sectors que considera el mapa d'actors proposat: important empresari, expresident de l'Associació Valenciana d'Empresaris (AVE, controlada per Juan Roig), expresident i vocal de LRP, molt vinculat a la Falla Pizarro Cirilo-Amorós-Hernán Cortés-Colón i a la falla de Juan Roig, Conventñ de Jerusalém-Matemàtic Marzal. Tot i així, la connexió de l'AVE sembla més rellevant per la presència de personalitats com el mateix fill de Boluda Crespo, Vicente Boluda Fos, Federico Félix Real, president de l'AVE de 1988 a 2003 i, com tal, propiciador del pacte de legislatura PP-UV de 1995 a 1999, conegut com a pacte del pollastre precisament per ser aquest el seu munyidor. Fou també president de la Fundació pro-AVE¹², entitat nascuda per afavorir la connexió de tren d'alta velocitat entre Madrid i València. Una

¹¹ "Amb la Junta Central Fallera assumint la normativa científica de la RACV i aprovant per unanimitat l'any 1990 una declaració contra la unitat de la llengua que havia avalat jurídicament el Tribunal Constitucional, les Falles van pintar-se de blau" (Pérez, 2019).

¹² L'associació Pro-AVE (revindicació del tren d'alta velocitat -AVE-), vinculada a la AVE de Roig recollia a la elit empresarial falleril i era paral·lela al govern autonòmic del PP.

FIGURA 1. SOCIOGRAMA: Mapa d'actors en relació amb les Falles i la dreta política

altra personalitat de primer ordre com a nexa de les entitats empresarials és Rafael Ferrando Giner, qui ha estat president de la Confederació Empresarial Valenciana (CEV), de la Confederació d'Organitzacions Empresarials de la Comunitat Valenciana (CIERVAL) i vicepresident de la CEOE. És, entre d'altres molts càrrecs, conseller de Bancaixa a proposta del PP i patró de la Fundació Manuel Broseta. Curiosament, José María Jiménez De Laiglesia Santonja ocupà els mateixos càrrecs que Ferrando en la CIERVAL i la CEOE, va ser membre de l'AVE, està vinculat a LRP i la RACV. Un altre exemple n'és Juan Lladró Dolz, important empresari vinculat al sector blaver més ortodox. Fou conseller del Banc de València, d'Altadis i d'altres empreses, ha sigut Vicepresident primer de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de València. Ocupà el càrrec de Degà de la RACV i fou membre de junta de LRP. Una altra entitat empresarial polititzada són les Cambres de Comerç, però el seu vincle amb les falles sembla més diluït que la resta d'entitats esmentades. Al 2011 l'estructura empresarial que componien aquestes entitats trontolla, la caiguda de la CIERVAL dóna lloc a la CEV. Però l'AVE serà el nou referent, un gran lobby empresarial.

A l'apartat d'organitzacions polítiques vinculades a les falles s'ha inclòs l'Ajuntament de València i la Generalitat Valenciana abans del 2015 per la influència que va exercir el Partit Popular des dels anys 90 amb aquestes institucions. Caldria destacar la creació d'una Secretaria Executiva de Senyes d'Identitat en 2012, de la qual en formaren part personalitats rellevants de les falles i de l'àmbit polític més conservador:

“La secretaria ejecutiva de Señas de Identidad será la concejala en el Ayuntamiento de Valencia Maria Àngels Ramón-Llin, y, además, participan los concejales en el Ayuntamiento de Valencia, Alfonso Novo, Mayrén Beneyto, Juan Vicente Jurado y Vicente Alexandre, el senador José María Chiquillo, el diputado en el Congreso Vicente Ferrer, los diputados autonómicos Rafael Ferraro y Fernando Giner, el concejal en el Ayuntamiento de Castellón Gonzalo Romero y la alcaldesa de Turís Pilar Lozano.

También la integran la secretaría el alcalde pedáneo de Carpesa José Gil Barat, Vicente Martínez Marco, miembro del Consell de RTVV, Vicente Parra, concejal de Xàtiva y

figuras del ámbito del valencianismo como Enric Esteve, presidente de Lo Rat Penat, o Valero Eustaquio, Joaquín Ballester y Lluís Bertomeu”¹³.

Un altre històric del PP que va passar per UV és Fernando Giner Giner, milità a Falange, UCD i UV (diputat 1991-1995). Durant la legislatura 1995-1999 abandonà UV i es passà al PP on ha ocupat diversos càrrecs orgànics. Pertany al sector zaplanista i és l’abanderat del discurs més explícitament anticatalanista del PP. Fou des de 1999 fins a 2007 president de la Diputació de València, institució des de la qual finançarà milionàriament LRP i la RACV (Flor, 2011).

El Partido Popular ha sostingut tota una xarxa clientelar amb amistats molt diverses en el món de la cultura, l’empresa i la política. Actualment, després dels canvis que ha sofert la cúpula del PP valencià (en 2019 només Carlos Luis Mundina ha repetit en la llista per València, i els 10 regidors de l’última etapa del PP estan imputats per corrupció), el partit manté les seves filiacions amb el blaverisme i les entitats del secessionisme lingüístic. A la llista municipal de les eleccions de maig del 2019 figura Enric Esteve Molla, 36è president de Lo Rat Penat com a número cinc. Esteve és regidor del PP a Meliana, fou vicepresident 3er durant la legislatura 2003-2007, és una persona de confiança de Fernando Giner Giner (també fou, com ell, militant d’UV). Va renunciar al càrrec quan el PP va perdre les eleccions. A la seva carta de renúncia afirmava: “Entenc que esta acció d’oposició se realitzarà magníficament per la líder de l’oposició Ma José Catalá i la resta de regidors electes del seu partit que són una garantia de la defensa del valencianisme en l’Ajuntament”¹⁴. Afirmava en la mateixa carta, a més, que “l’escenari de governs de coalició en partits de tesis pancatalanistes tant en la Generalitat com en l’Ajuntament, requereixen, com aixina m’ho han fet saber membres de Lo Rat Penat, d’una ferma i decidida defensa de la cultura i de les senyes d’identitat dels valencians, atacades com hem vist en els últims anys pels dirigents governants des de les nostres institucions”. María José Catalá, al seu torn, agrai les aportacions d’Esteve al programa polític cultural del PP i «el esfuerzo y el compromiso con el valencianismo de Esteve», afirmant també que és «una gran

¹³ El PP nombra a los ex UV Ferrer, Esteve, Eustaqui y Ballester nuevos miembros de la nueva secretaría de señas de identidad. hortanoticias.com. En línea: <https://www.hortanoticias.com/el-pp-nombra-a-los-ex-uv-ferrer-esteve-eustaquio-y-ballester-nuevos-miembros-de-la-nueva-secretaria-de-senas-de-identidad-4/>

¹⁴ Carta de renúncia d’Enric Esteve, president de Lo Rat Penat i 5è candidat en la llista municipal del PP com a independent. Publicada l’11 de juny de 2019.

persona y un gran amigo, en el que seguiré apoyándome para defender nuestras señas de identidad»¹⁵”.

A la mateixa llista es troba com a número tretze Vicente González-Lizondo Sánchez, fill de Vicente González Lizondo, l'històric fundador d'Unió Valenciana. Així doncs, podria situar-se al Partido Popular com l'organització política més lligada al món faller, tanmateix, bona part d'aquest vincle ha begut d'Unió Valenciana, avui dia residual, i relacionada amb els diversos partits blavers, alguns dels quals escissions marginals d'UV. Altres tenen darrere a empresaris ben coneguts a València com Enrique Verlarte o els Lladró, que van donar suport econòmic a Coalició Valenciana, el projecte polític de l'expresident del virulent Grup d'Acció Valencianista (GAV), advocat i exmilitant falangista, Juan García Sentandreu¹⁶. Altres xicotets partits actius avui dia són Gent en Positiu i Som Valencians-En moviment. Tots aquests tenen un vincle que trobà ressò a algunes falles. Ciudadanos ha entrat més recentment a l'arena política en València, però ha pres posicions sobre les falles de manera contundent, la seva número dos de llista per a l'Ajuntament de València ha estat Rocío Gil, Fallera Major de València 2018. Tampoc és un partit exempt de vinculacions amb els partits del blaverisme, la seva número cinc de la mateixa llista no ha estat una altra que Amparo Picó Peris, qui fou candidata a la presidència d'Unió Valenciana, ocupà la Secretaria d'Acció Social i la Presidència d'UV a la ciutat de València, fou assessora del Grup d'UV a la Diputació de València i exdirectora de la Universitat Popular de València. Fou presidenta d'UPCV i acabà encapçalant la candidatura del PSD a les generals de 2008 per València (Flor, 2011).

L'apartat de les entitats falleres presenta una gran diversitat, que s'ha simplificat en la mesura d'allò possible. D'una banda la Interagrupació, un actor fàcil d'identificar, reconegut com a un front d'oposició a la gestió del regidor de Compromís Pere Fuset i bastió del immobilisme en les Falles. El seu expresident, Jesús Hernández Motes, és considerat vinculat a l'extrema dreta, sobretot arran de la seva participació en la contra-manifestació ultra del 9 d'octubre del 2017, juntament amb el seu vicepresident, Pedro Pons. Davant la polèmica que seguí a aquest episodi, els presidents d'Agrupació el

¹⁵ Las Provincias <https://www.lasprovincias.es/valencia-ciudad/enric-esteve-renuncia-concejalarat-penat-20190611124300-nt.html>

¹⁶ Pérez, M. (2017). Lladró. Ceràmica pintada de blau. El Temps. En línia: <https://www.elperis.cat/article/403/lladro-ceramica-pintada-de-blau/>

confirmessin en el seu càrrec. D'altra banda hi ha les comissions de falla, que presenten una gran multiplicitat, tot i que sembla haver-hi una majoria adscrita al discurs hegemònic que impera a les Falles. A continuació s'enumeren les comissions de falla amb, com a mínim, el seu president o presidenta clarament vinculada a posicions immobiliàries dins les falles o directament vinculada a la dreta política. Així doncs, les comissions i el seu vincle principal amb la dreta política o al discurs hegemònic a les Falles són les següents:

Falla Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal, nombrosos empresaris en formen part, en destaca la família Roig (Mercadona), alts càrrecs del PP n'han format part en algun moment o han rebut honors, múltiples vinculacions amb LRP i d'altres; Falla Pizarro-Ciril Amorós, la poderosa nissaga Boluda ha ostentat la presidència, vinculats a LRP i al PP, Enrique Esteve també n'està vinculat, Juan Bautista Soler, expresident del València CF, fou vicepresident; Falla Grabador Esteve-Círiolo Amorós, entre les seues files hi ha molts càrrecs del PP i cognoms aristocràtics, alguns relacionats amb el franquisme; Falla Salamanca-Comte Altea, el seu president, Alberto García Iranzo, ha format part del bloc d'oposició a Pere Fuset; Falla Fray Pedro Vives-Bilbao-Maximiliano Thous, el president, Miquel García Maldonado, com s'ha dit, està vinculat al blaverisme, opositor a Pere Fuset; Falla Tres Forques-Cuenca-Pérez Galdós, presidida per Enrique Almero, president de l'Agrupació Mercat de Jesús, com s'ha dit, nexa entre el Casal Bernat i Baldoví i la Interagrupació; Falla Pedro Cabanes-Comte Lumières, presidida per Sofía Parra, una de les que va reprovar amb més força a Pere Fuset; Falla Regne de València-Duc de Calàbria, presidida per Santiago Ballester, president de la Federació de Falles d'Especial i número quatre pel PP a València, Rafael Ferraro, exdiputat del PP i fundador d'UV, fou expresident de la falla; Falla Azcàrraga-Ferran el Catòlic, presidida per Miquel Ramón i Quiles, fundador d'UV, vinculat a LRP; Falla Almirante Cadarso-Comte Altea, el seu expresident és Voro López, excandidat del partit Poble Democràtic i líder del sector més dur de la RACV; Falla Exposició-Misser Mascó, presidida per Manuel Mas, veu contrària a Fuset des del PP i exassessor de Félix Crespo; Falla Isabel la Catòlica-Cirilo Amorós, presidida per Rafael Ferrando, fill de l'expresident de la patronal valenciana que va estar imputat al cas Bankia, s'autodenomina com «l'assot de Fuset»; Falla Nou Campanar, fou gestionada per Julio Torrá i notòriament impulsada pel constructor Juan Armiñana; Falla Barri Beteró, expresident de la qual fou Julián Carabantes, part del sector crític contra Pere Fuset; i Falla Noscarmentas (Cádiz – Cura Femenía – Puerto Rico), presidida per Jaime Bronchud, regidor del PP en Mislata.

De totes aquestes comissions, les de la Falla Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal i la Falla Grabador Esteve-Círiolo Amorós, poden bé anomenar-se les falles de les elits. Només a Convent de Jerusalem es concentren dotzenes d'empresaris i personalitats rellevants del Partit Popular, tots vinculats entre ells i, en major o menor mesura, vinculats a la família Roig, sent Juan Roig, assessor del president de falla, el membre més insigne, en tant que és una de les fortunes més prominents d'Espanya. En "Les comissions falleres de les elits valencianes" (Moisés, 2019) es descriuen amb prou de detall les relacions que tenen lloc al si d'aquesta falla i de Grabador Esteve.

N'hi ha d'altres entitats falleres, com la federació de Falles d'Espesial, presidida per Santiago Ballester, número quatre a la llista del partit popular o com la Federació de Falles 1A, presidida per Francisco Romero, una de les principals veus crítiques amb Fuset, segons Moisés Pérez, "va censurar l'intent d'instaurar jurats paritaris, va donar suport al president de la Interagrupació després dels aldarulls del 9 d'Octubre i va agitar la polèmica sobre l'enquesta fallera"¹⁷. Aquestes federacions, les agrupacions i altres entitats relacionades amb les comissions, s'han comptat juntament amb les comissions falleres, en tant que els directius d'aquestes entitats són presidents de comissió, i per a l'interès d'aquesta anàlisi, situar la vinculació dels directius de falla amb la dreta política és suficient per a situar als actors.

Cal fer referència al càrrec de Fallera Major de València (FMV), per la seva rellevància en la festa. Tal i com explica Vicent Maceda (2017), el Partido Popular s'ha encarregat de cooptar a les reines de la festa no només a València, sinó també a Alacant i Castelló. Al Cap i Casal, aquests han estat els recorreguts d'algunes Falleres Majors sota la direcció d'Eduardo Zaplana: Sandra Climent (FMV 1997), fou inclosa a les llistes del PPCV en dues ocasions, aconseguint l'acta de diputada, però, primer va ser sotsdirectora del gabinet de Presidència, de 1995 a 1999, i diputada a les Corts valencianes, de 1999 a 2003. Carmen Dolz (FMV 1980), fou directora general de Relacions Externes. Més endavant directora general de Cooperació al Desenvolupament i Solidaritat, finalment cessada en 2008. Susana Remohí (FMV 1998), va ser situada per Zaplana com a responsable de l'àrea audiovisual a Presidència, abans d'arribar a Canal 9, on va ser

¹⁷ Pérez, M. (2018). L'oposició fallera a Pere Fuset. El Temps. En línia: <https://www.eltemps.cat/article/3580/loposicio-fallera-a-pere-fuset-retratada>

presentadora d'informatius fins la clausura de les emissions. Amparo Marín (1985) i Esther Silleras (FMV 1981), dones que després del seu any com a Falleres Majors passaren a ocupar llocs al partit o a institucions sota el seu poder. Amparo Marín fou col·locada en RTVV (ara és presentadora de ràdio en À Punt) i fou secretària de Turisme. Esther Silleras, per la seva banda, acabà en l'Ajutament sent secretaria de confiança de regidors com Enrique Real, Santiago Cerviño, Alfonso Grau o Joan Calabuig. Carmen Sancho de Rosa (FMV 2014), l'última Fallera Major relacionada amb el PP, és neboda de l'exconseller Fernando de Rosa, segons Maceda qui va a afiliar Camps al PP, i filla de Carmen de Rosa, presidenta de l'Ateneu Mercantil de València, molt vinculada al partit blau. El darrer exemple d'aquesta pràctica de cooptació el podem trobar, però, al partit Ciudadanos amb Rocío Gil (FMV 2018).

Un estudi més detallat sobre les connexions personals i familiars de les Falleres Majors en el període de democràcia podria mostrar una altra dimensió de la relació entre el món faller i la dreta política. Laura Segura Hervàs (FMV 1994), és germana de Paco Segura, actual president de l'elitista comissió Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal. Elena Muñoz Carpi (FMV 1996) té relacions familiars i personals molt vinculades al blaverisme, Vanessa Lerma Navarro (FMV 2003) està casada amb Félix Crespo. Aquestes relacions no formen part de cap xarxa clientelar, només expressen part de la lògica del món faller, tan lligat a la dreta política en diversos graus.

La relació entre els diferents grups d'actors que es presenten al sociograma és molt variada e intensa en alguns punts. La irrupció del blaverisme en les Falles als anys 70 tingué molts fronts, i en tots ells va arrelar en força, estant molt present als nostres dies. Sota la presidència de JCF de Ramón Pascual Lainosa de 1973 a 1978 s'expandí el blaverisme a les Falles: "Amb els nostàlgics del franquisme mutant al blaverisme, i les Falles adquirint un paper destacat dintre d'aquest moviment polític reaccionari, «la Junta Central Fallera es convertí en una de les institucions més activament promotores del blaverisme, almenys en el primer dels períodes (1975-1978)», com afirma el sociòleg Vicent Flor" (Pérez, 2019), aprofitant l'afer Ajoblanco, el València CF sota la presidència de José Ramos Costa entre 1976 i 1983 es convertí en un dels referents del blaverisme amb l'assumpció de la senyera amb franja blava com a segon equipament (Flor, 2011), en aquests anys, a més a més, es fundà el GAV, amb Rafael Orellano Íñigo. Poeta i faller, com a primer president (1976-1977). Sembla que el marc i l'estructura de

les relacions que s'han donat des del franquisme han romàs intacte al llarg de les dècades del període de democràcia. Evidentment ha evolucionat, i el blaverisme dels anys de la transició una vegada va cristal·litzar a la societat valenciana, va minvar la seva intensitat, car la batalla estava guanyada, amb la identitat resignificada i reproduïda tant a les principals festivitats del Cap i Casal (recordem la fallerització del calendari faller) com a les institucions.

Les contradiccions que comporta un regionalisme espanyolista, però, són patents, per exemple, en el terreny de la llengua. La guerra contra el catalanisme (en boca de molts càrrecs del PP durant anys, i no tots vinguts d'UV) sembla haver estat lligada a un rebuig permanent del Valencià i una negació total de qualsevol posició que no sigui la seua pròpia, entesa com a representativa de la identitat valenciana. Així doncs, José Manuel Ricart Lumbreras, vinculat al GAV, LRP, UV i Coalició Valenciana, fou Director General de la Conselleria de Cultura i Educació del Consell del País Valencià, i va ser famós per ser el responsable de la circular en la qual es prohibia als xiquets parlar en valencià durant l'esplai al pati (Flor, 2011). També es destacable que “la petició d'una part del públic per tal que la Crida de l'any 1968, un acte solemne que dona inici als dies de la festa, es fera en valencià arribà fins i tot a generar un problema d'ordre públic davant la rotunda negativa del president de la Junta Central Fallera i regidor de festes, Juan Bautista Martín Belda”. (Vidael, 2006, citat en Pérez, 2019). Un altre exemple és Esteban González Pons, Conseller de Cultura del primer govern de Camps, com a portaveu del Consell va comparar uns visques als Països Catalans de l'actor Joël Joan el 22 d'octubre de 2005 al Camp Nou amb l'annexió nazi de Txecoslovàquia i de Polònia. En la campanya per a les eleccions de generals de 2008 va reivindicar González Lizondo com un dels seus referents personals (Flor, 2011).

La fi del llarg govern del Partit Popular en 2015 va suposar un canvi polític rellevant. En la institució municipal dedicada a la festa Falles, la Junta Central Fallera (JCF), suposà l'arribada del partit Compromís, amb una intenció ferma de fer evolucionar determinats aspectes de la festa, en particular en matèria de transparència i participació, però una manca de suport organitzat a les Falles. Així i tot, entre 2015 i 2019 el nucli dur de les Falles va veure amenaçat el seu control sobre la festa. En les dècades anteriors, l'acord tàcit sobre els símbols de la festa i els privilegis a les falles, de la mà del govern del Partit Popular a València feia complicat estudiar l'entramat de relacions i les inclinacions

ideològiques de l'anomenada aristocràcia fallera. Amb el canvi de govern els enfrontaments entre aquesta elit i la JCF no van trigar a succeir-se, permetent observar, per primera vegada, una expressió espontània del discurs i defensa de les pràctiques pròpies de la dreta política vinculada a les falles.

Finalment, les Falles són un pilar important del sistema simbòlic d'allò valencià, i en el context polític i cultural encara present, això significa que és un element del regionalisme valencianista o blaverisme. Els sistemes simbòlics són estructures amb aparença de natural i necessària, de necessitat objectiva, quan en realitat són productes històricament contingents d'una relació de força donada entre grups. No són només instruments de coneixement, també ho són de domini, promouen la integració d'un ordre arbitrari. Són productes socials que alhora produeixen el món, contribueixen a constituir les relacions socials. Canviar la relació de forces al si del ritu, pot conduir a una resignificació del sistema simbòlic. L'espai simbòlic es constitueix com una batalla política ritual i l'emoció com a vincle de reproducció social per part d'un grup d'estatus en conjunció amb unes elits polítiques i socials, una dominació social a partir de la monopolització de les interaccions rituals amb una perspectiva endògena i tradicional dels rols de gènere i en l'estructuració social (Gisbert Gracia, V., Rius-Ulldemolins, J., 2019). Ja sigui d'un costat com de l'altre, tot i amb certes limitacions, les Falles són un exemple de com es pot transformar el món transformant la seva representació (Bourdieu i Wacquant, 1994).

7. CONCLUSIONS

Durant les darreres dècades les Falles han continuat expandint-se de forma imparable, amb més de 400 comissions de falla que planten el seu monument al carrer una vegada a l'any. Vora el 10% de la població de la ciutat de València forma part d'alguna d'aquestes comissions. Tot i ser un percentatge significatiu, és encara així una minoria, però aglutina una influència desproporcionada en el calendari festiu i en particular durant la setmana fallera. Al centre d'aquest percentatge de població vinculada a la festa, hi ha tot un grup d'estatus específic que es presenta com organitzador d'una festa que defineix globalment la identitat valenciana, apropiant-se mitjançant el ritual de la capacitat de definir què és ser valencià, o més concretament, què és ser un bon valencià. Les Falles han monopolitzat els rituals d'interacció i amb això controlen l'acumulació de capital ritual que conforma en sobre manera la base del capital social i polític en la ciutat de València (Rius-Ulldemolins, 2019).

En 2015, amb l'arribada de Compromís a la regidoria de Cultura Festiva per primera vegada, la batalla per obrir i fer evolucionar la festa s'inicià des de la mateixa Junta Central Fallera. Aquesta institució, amb un model jeràrquic i hermètic, havia romàs fins aleshores intocable. El nou govern va impulsar una major transparència, entre altres coses es redactaren les bases per a algunes subvencions que no en tenien prèviament, i es crearen altres de noves, es va traure a concurs públic el servei d'indumentària fallera, dominat durant molts anys per l'empresa del germà de l'assessor de Barberà i president de Fira València, Rafael Català (Pérez, 2019). La primera mesura polèmica del nou regidor de festes fou exigir el compliment del reglament faller, que adoptà les normes de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL), i per tant, significà que el concurs de versos de llibrets de Lo Rat Penat, un dels pocs reductes que hi ha del secessionisme lingüístic a les Falles, hauria de ser publicat com concurs públic i només s'admetrien propostes en valencià normatiu. La resposta del món faller fou contundent, 51 falles van firmar un document per reprovar Fuset, els líders d'aquesta resposta foren noms ben coneguts, com ara Vicente Boluda o Manuel Mas, avui dia consolidats com primer alinea de l'anomenada oposició fallera a Pere Fuset. El ritme dels quatre anys de primera legislatura no va presentar massa canvis respecte a aquest clima de confrontació i tensió. L'aristocràcia fallera sentí amenaçat el seu domini sobre la festa, que s'obria a poc a poc des de l'Ajuntament a la participació i a la transparència. És interessant considerar que

després dels resultats de les eleccions municipals de maig de 2019, en el context de les negociacions entre Compromís i el PSPV per formar govern, una de les veus més contundents dels mitjans de comunicació conservadors a les falles, Pepe Herrero, publicava el 30 de maig de 2019 al seu perfil de Facebook les següents paraules: “Un servidor, Pepe Herrero, en posesión de la máxima distinción Fallera, apoyo totalmente la posibilidad de que Pilar Bernabé sea la presidenta de JCF”. Si es té en compte que el PSPV és considerat un dels partits pancatalanistes, aquesta declaració fa palès el rebuig al regidor de Festes després de quatre anys de legislatura.

Les hipòtesis de la investigació s’han complert progressivament, primer, la instrumentalització de la festa en un marc neotradicionalista originat en el franquisme s’ha demostrat àmpliament en els capítols 2 i 3 a partir d’una revisió bibliogràfica dels principals estudis en la matèria. La hipòtesi principal, al seu torn, la relació entre l’aristocràcia fallera de dretes i les elits polítiques i econòmiques, ha quedat palesa en l’estudi realitzat. No obstant això, l’abast dels vincles o el nivell d’interacció d’aquests grups d’estatus, és encara molt opac i difícil d’investigar. Qualsevol investigador, ja sigui més proper o aliè al món de les falles, trobarà una gran resistència per part dels sectors conservadors de ser estudiats. Ja sigui entorpint l’accés a informació de domini públic, ja sigui amb autèntiques campanyes pel boicot o el desprestigi d’iniciatives de la universitat. Es recomana com a mètode més adient per aproximar-se a l’estudi de les elits en les Falles, descartant les entrevistes per les dificultats que presenta el subjecte d’anàlisi, és mitjançant els llibrets de falla. Per a un investigador extern al món de les falles fins i tot aquesta aproximació presenta dificultats inicials, car cal conèixer presidents de falla, i per arribar a aquests cal comptar amb intermediaris o contactar directament amb una falla. Una altra possibilitat per accedir als llibrets de falla és la JCF, però el personal al càrrec de la secretaria no dóna cap facilitat per consultar la informació, ben bé tot el contrari.

Aquesta investigació gairebé mostra la limitació de l’estudi realitzat en aquesta àrea d’investigació. Cal avançar en l’estudi de les elits valencianes, cal anar més enllà. Les investigacions a partir de recursos periodístics i altres fonts secundàries sempre serà limitat. Per tal d’abastar la profunditat que requereix aquest camp, és necessari endinsar-se més en l’objecte d’estudi. Cal conèixer els subjectes, el seu discurs, les lògiques internes i el seu context en primera persona. Cal fer més entrevistes, encaixar-les com sigui per tal d’obtenir resposta per part dels sectors més reticents, teixir una xarxa que

arribi fins a les portes dels imperis empresarials valencians més ostentosos, ja sigui els Boluda, els Roig i d'altres de menor grandària o ja en decadència com els Velarte, els Lladró, etc. Per als subjectes dins d'aquesta xarxa de poder, els lligams són evidents. Per a la resta de la societat, en canvi, és poc més que una sospita, un rumor. És impossible transformar les falles o resignificar els símbols de la festa en pocs anys, es requereix un suport social a dins de la festa per impulsar nous avanços, i un suport social general per governar la ciutat i introduir les propostes de canvi. Enguany ha començat una nova legislatura que no augura menys conflicte que l'anterior, una renovació que obri l'oportunitat d'un congrés faller, d'un canvi per la igualtat i la no discriminació en les Falles, una oportunitat per tal que la festa més important del Cap i casal, sigui una festa oberta, inclusiva i de veritable celebració d'allò comú.

8. BIBLIOGRAFÍA

- À Punt. (2019). Falles: arrels, mites i imposicions [Podcast]. Disponible en:
<https://apuntmedia.es/va/a-la-carta/programes/escoltat-en-la-radio/focus/15-03-2019-falles-arrels-mites-i-imposicions-extra>
- Archilés, F. (2006), Acords i desacords. Valencianisme polític i identitat valenciana contemporània, *Afers*, 55, pp. 481-510.
- Archilés, F. (2007a), La Renaixença al País Valencià i la construcció de la identitat regional, *anuari Verdaguer*, núm. 15, pp. 483-519.
- Ariño Villarroya, A. (1990). *La represión de la fiesta popular*, dins Ariño Villarroya, A. (dir.): Historia de las fallas, Levante-EMV, València pp. 101-114.
- Ariño Villarroya, A. (1992a). La ciudad ritual: la fiesta de las Fallas. Barcelona: Anthropos.
- Ariño Villarroya, A. (1992b). La fiesta de las Fallas. La liturgia civil del valencianismo temperamental. *Revista De Antropología Social* 1:29-60.
- Ariño Villarroya, A., y Gómez, S. (2012). La festa mare. les festes en una era postcristiana. Museu Valencià d'Etnologia-Diputació de València: València.
- Ayuntamiento de Valencia (2017). Enquesta sobre la percepció social del col·lectiu faller davant la festa de les Falles com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat. Valencia: Ajuntament de València.
- Bourdieu P. i Wacquant L. (1994). Per a una sociologia reflexiva. Barcelona: Herder.
- Bodoque, A. (2016). Las elites políticas valencianas en la democracia: algunas observaciones sobre su movilidad y continuidad. En: B. Sanz y F. Romeu, ed., *Memoria histórica de la Transición y la democracia valenciana*, Fundación Jaime Vera, pp.47-74.
- Bodoque Arribas, A. (2009). Unió Valenciana (1982-2008). Una aproximación. *Papers. Revista De Sociologia*, 92, 197. doi: 10.5565/rev/papers/v92n0.713
- Bourdieu, P. y Luc Boltanski. (1976). La production de l'idéologie dominante. *Actes De La Recherche En Sciences Sociales* 2(2):3-73.
- Cervellera, A. (junio 11, 2019). Esteve renuncia a ser concejal para afianzar su presidencia en Lo Rat Penat. *Las Provincias*. Disponible en: <https://www.lasprovincias.es/valencia-ciudad/enric-esteve-renuncia-concejal-rat-penat-20190611124300-nt.html>
- Collins, R. 1996. Cuatro tradiciones sociológicas. Ciudad de México: Universidad Autónoma Metropolitana.
- Collins, R. 2009. Cadenas de rituales de interacción. Barcelona: Anthropos.

- Ferrando Badía, J. (1976). Las élites. *Revista Española de la Opinión Pública (CIS)*, nº 43 Enero/Marzo, pp.7-26.
- Enquesta sobre la percepció social del col·lectiu faller davant la festa de les Falles com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat (2017) Regidoria de Cultura Festiva. Ajuntament de València.
- Flor V. (2009). *L'anticatalanisme al país valencià: identitat i reproducció social del discurs del "blaverisme"* (Tesis doctoral). Universitat de València.
- Gisbert, V., i Rius-Ulldemolins, J. (dir.) (2018). *Informe d'anàlisi de les falles de la ciutat de València des d'una perspectiva de gènere* (Informe). Centre d'Estudis sobre la Cultura, el Poder i les Identitats, Universitat de València.
- Gisbert, V., Rius Ulldemolins, J., & Hernández i Martí, G. (2019). Cultura festiva, política local y hegemonía social: Comparativa de los casos de los Moros i Cristians (Alcoi), las Falles (València) y La Patum (Berga). *Revista Española De Sociología*, 28(1), 79-94. doi: 10.22325/fes/res.2018.58
- Gisbert, V. y Rius-Ulldemolins J. (2019). *¿Campo artístico o tótems de un grupo de estatus? Ritual tradicional, innovación estética y reproducción social en las Fallas de Valencia*. Valencia: Universitat de València.
- Hernández i Martí, G.M. (1995). *Valencianismo fallero, franquismo y transición en Valencia*, dins Tusell Gómez, J. (dir.) i Soto Carmona, A. (ir.): *Historia de la transición y consolidación democrática en España (1975-1986)*, Vol. 2, ISBN 84-362-3316-6, pp. 567-578.
- Hernández i Martí, G. M. (1997). Falles i franquisme a València. Catarroja: Afers. Hernández G. M., (2002) La festa reinventada: calendari, política i ideologia a la València franquista. Valencia: Universitat de València.
- Hernández, G., Albert, M., Requena, M. and Gómez Nicoulau, E. (2014). *La cultura como trinchera: la política cultural en el País Valenciano (1975-2013)*. València: Publicaciones de la Universidad de Valencia (PUV).
- Hernández, G. M. (2002), La festa reinventada: calendari, política i ideologia a la València franquista. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Hortanoticias (junio 1, 2012). El PP nombra a los ex UV Ferrer, Esteve, Eustaquio y Ballester, nuevos miembros de la nueva secretaría de Señas de Identidad. Hortanoticias.com. Disponible en: <https://www.hortanoticias.com/el-pp-nombra-a-los-ex-uv-ferrer-esteve-eustaquio-y-ballester-nuevos-miembros-de-la-nueva-secretaria-de-senas-de-identidad-4/>
- Intergrupación Fallas (2019). Disponible en: www.intergrupacionfallas.com

- Junta Central Fallera (2017). Presidents d'Agrupacions. Llistat de presidents d'agrupacions de junta central fallera. València: Junta Central Fallera.
- Junta Central Fallera (2019). Cens Faller de Junta Central Fallera. . València: Junta Central Fallera.
- Maceda, V. (març 19, 2018). Reina, vols entrar en política?. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/3627/reina-vols-entrar-en-politica>
- Maceda, V. (març 4, 2019). Una falla més enllà de les Falles. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/6525/una-falla-mes-enlla-de-les-falles>
- Monzón, A. (2004). *Del Roig al Blau. La transició valenciana* [Documental]. Valencia: Universitat de València (TAU).
- Pérez, M. (novembre 11, 2016). El tro final de les Falles. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/343/el-tro-final-de-les-falles>
- Pérez, M. (març 17, 2017). Les cendres del blaverisme i del franquisme a les Falles. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/1095/les-cendres-del-blaverisme-i-del-franquisme-a-les-falles>
- Pérez, M. (maig 22, 2017). Blaverisme SA. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/1461/blaverisme-sa>
- Pérez, M. (març 13, 2018). L'oposició fallera a Pere Fuset, retratada. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/3580/loposicio-fallera-a-pere-fuset-retratada>
- Pérez, M. (2019). Les cendres del búnker-barraqueta. *Llibre Falla República Argentina*, pp. 67-99.
- Pérez, M. (març 14, 2019). Les comissions falleres de les elits valencianes. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/6611/les-comissions-falleres-de-les-elits-valencianes>
- Pérez, M. (març 9, 2019). Una dissecció descolorida del blaverisme. *El Temps*. Disponible en: <https://www.eltamps.cat/article/1049/una-disseccio-descolorida-del-blaverisme>
- Tortosa, R. (2018). Les falles i la política: entre el valencianisme i el poder. 2ª part (1962-2018). *A.C. Falla Plaça de Jesús*, pp.488-516.
- Levante TV. (2019). Tot és festa [Programa de televisió]. Disponible en: <http://alacarta.levantetv.es/media/tot-es-festa-04-maig-part-01>
- TV3 (2013). *Nosaltres els valencians* [Documental].
- Uriarte, E. (1997). El análisis de las élites políticas en las democracias. *Revista de Estudios Políticos*, (nº 97 Julio/Septiembre), pp.249-275.